

פירוש ר' יוסף חיון לספר יואל

משה צפור

תקציר

זהו פרסום ראשוני של פירושו של ר' יוסף חיון לספר יואל, בצירוף דברי מבוא וביאור. רי"ח, שהיה רבה של ליסבון במחצית השנייה של המאה החמש עשרה כתב פירושים לספרי ירמיהו, יחזקאל ותרי-עשר. לפני כעשרים וחמש שנים נתגלה כתב היד היחיד הכולל את הפירוש ליחזקאל ולתרי-עשר. ומהם ראו אור עם מבואות וביאור לספרי נביאים אחרונים. רי"ח לקט לא מעט מכתבי קודמיו, ולרוב ללא ציון המקור. אבל יש לו הרבה ביאורים מקוריים, מקצתם בדרך הפשט ואחרים כאלה שאי אפשר להגדיר כפשט. דוגמה אחת: הפורמולה "נאם ה'" היא שגרתית, כציון מקור הדברים וכאסמכתא: 'אלה הם דברי ה''. אך בביאורו לדברי יואל, "וגם עתה – נאם ה' – שובו עֲדֵי" (ב, יב) מציע רי"ח ביאור אחר, לא כביטוי נוסחתי: גם בשעה זו, כאשר אתם משוועים אל ה' מתוך המצוקה, קורא ה' לכם ("נאם ה' וּמֵאֲמָרוֹ") לשוב אליו. אחד הקווים המאפיינים את פירושו של רי"ח הוא שלילת הגישה שהמקרא נוקט 'כפל עניין במילים שונות', והוא מציע ביאור שונה למה שנראה כמילים נרדפות. לשיטתו, לא הרי "וה' מחסה לעמו" (ד, טז) – כהרי "ומעוז לבני ישראל" (שם).

תאריכים: ר' יוסף חיון, ספר יואל, פרשנות ימי הביניים, 'כפל עניין במילים שונות', פשט ודרש, נוסח המקרא

לא אטעה הרבה אם אומר שהיו שני גורמים להתחדשות ההתעניינות בחיבורי ר' יוסף חיון – רבה האחרון של קהילת ליסבון: האחד הוא פרסום המונוגרפיה של אברהם גרוס על ר"ח¹; השני – חשיפתו של כתב-יד שהיה גנוז בבית הספרים שבפטרסבורג.² כתב-היד כולל את הפירוש ליחזקאל ולאחריו את הפירושים לספרי תרי-עשר. זהו עותק יחיד שבידינו לפירושי ספרים אלה. עד עתה ראו אור במהדורה מוערת ומבוארת מתוך כתב-יד זה פירושי ליחזקאל,³ לעובדיה,⁴ ליונה,⁵ לחלקו הראשון של מיכה,⁶ להושע,⁷ ועתה מצטרף בזה פירושו לספר יואל.⁸ לאחרונה ראה אור הפירוש לספר תהלים,⁹ וכמו כן נמצא בהכנה לדפוס פירושו לספר עמוס, בההדרתו של הרב ד"ר יוחנן קאפח. על פירושי לספרי מקרא אחרים ראו אליצור (הערה 11 להלן), בעמ' 14–22.

פירושו של ר' יוסף חיון לספר תרי-עשר נשלם בין השנים רכ"ו (1466) ו-ר"ל (1470). כך עולה מתוך ההפניות אשר בחיבוריו שזמנם מתועד, אל חיבורי האחרים שקדמו להם.¹⁰

מלבד המונוגרפיה של גרוס, נכתבו פרקי מבוא העוסקים במפעלו של הרב בכלל ובפרשנותו למקרא בפרט. יש להזכיר במיוחד את המבואות במהדורות הפירושים ליחזקאל, להושע ולתהלים שנזכרו לעיל. יוסף אליצור כתב לאחרונה עבודת מחקר מקיפה ומעודכנת על ר"ח כפרשן.¹¹

* בזאת מובעת תודתי למכון "אופק" על הרשות שניתנה לי לפרסם כאן במהדורה זמנית ובהשמטות אחדות את הפירוש ליואל. מקומות ההשמטה סומנו בסוגריים מלבניים וביניהם שלוש נקודות: [...]. ראו הערה 8. תודה מיוחדת שמורה לד"ר יוסף אליצור שהואיל לקרוא את המאמר הזה והאיר עיני בדברים הרבה, הן בפענוח כתב-היד של הפירוש והן בהבנת דברי הרב.

- 1 א' גרוס, ר' יוסף בר אברהם חיון - מנהיג קהילת ליסבון ויצירתו, רמת גן תשנ"ג.
- 2 ספריית האקדמיה הרוסית, המכון ללימודים מזרחיים, סימן B373. כתב-היד התגלה בידי ר' בנימין ריצ'לר, איש המדור לצילומי כתב-יד בספרייה הלאומית בירושלים.
- 3 **פירוש לספר יחזקאל לרבנו יוסף ב"ר אברהם חיון הנשיא, יוצא לאור לראשונה על פי כתב יד המכון ללימודים מזרחיים בפטרסבורג, בלויית מראי מקומות, הערות נוסח וביאורים, מבוא, נספחים ומפתחות**, מאת אברהם שושנה ומשה אהרן צפור, א-ב, מכון אופק, ירושלים תשס"ו.
- 4 מ' צפור, ר' יוסף חיון: פירוש לספר עובדיה - מהדורה עם מבוא, "שנתון למקרא ולחקר המזרח הקדום יז (תשס"ז)", עמ' 309–327.
- 5 מ' צפור, ר' יוסף חיון: פירוש לספר יונה, בתוך: **קבץ על יד**, יח (תשס"ה), עמ' 289–313.
- 6 מ' צפור, ר' יוסף חיון - פירוש לספר מיכה, "סיני ע (תשס"ח)", עמ' ג-כט.
- 7 א' אליצור, **פירוש ר' יוסף חיון לספר הושע: הפירוש להושע, מבוא לשיטתו ומצע למחקר המשך**, עבודה לשם קבלת תואר מוסמך, טורו קולג', ירושלים תשס"ו.
- 8 מכון אופק, בראשותו של הרב אברהם שושנה, מתכוון לכנס יחדיו במתכונת אחידה את פירושי ר' יוסף חיון לכל ספרי תרי-עשר, כפי שנשתמרו בכתב-יד זה.
- 9 א' קאפח, **פירוש לתהלים לרבנו יוסף חיון, על פי כתב-יד, עם מבוא הערות וביאורים**, ירושלים תשע"ו.
- 10 ראו אליצור (בהערה הבאה), עמ' 20.
- 11 א' אליצור, **שיטתו הפרשנית של ר' יוסף חיון בפירושיו למקרא**, חיבור לשם קבלת התואר "דוקטור לפילוסופיה", אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן תשע"ה.

הפירוש ליואל. אין הפירוש שונה באופן מהותי מפירושי האחרים לתרי-עשר שנתפרסמו. אמנם אין טעם לתת אפיונים כוללניים לדרך פרשנותו של ר"ח על פי פירושו לספר קטן, אך נביא כאן כמה המחשות לשיטתו, שבוודאי תתרומנה לתמונה הכללית.

מבנהו. סדר הדברים בפירוש יואל דומה לזה שבספרי תרי-עשר האחרים. הפירוש פותח במבוא העוסק בשאלת זיהויו וזמנו של יואל. הפירוש דן בכל פסוק בנפרד – שלא כמו פירוש יחזקאל שבו יחידת הדיון היא לרוב בת שניים-שלושה פסוקים ואף יותר. תחילה מצוטט הפסוק בשלמותו, ולאחר מכן בא ביאור של מילים, של היגדים ושל עניינים – לא תמיד בסדר הזה. פעמים הדיון אינו כסדר הדברים בפסוק, והוא מאחר את המוקדם; כגון ב, ט.

פעמים תכופות הדיון עובר ישירות מטיפול בסוג אחד של בעיה אל סוג אחר. כך למשל, א, יט:

"אליך ה' אקרא כי אש אכלה נאות מדבר [...]". **נאות** – דירות, והן מכלאות צאן ואהל הרועים [ביאור מילה]. יאמר: **אליך ה' אקרא**, שתסיר מעלי מכה זו [תוכן הקריאה אל ה'] – ולא לאַחַר, כי אין לו יכולת להצילני ממנה [המען לקריאתן של הנביא, והנמקה לבחירה במען זה]. וזה (הקריאה לישועה) **כי אש אכלה נאות מדבר** וכו' [הנמקה לצורך בקריאה], כי להעדר יושביון ישרפום [הסבר לאירוע].

וכאן המקום להעיר על שינוי מפתיע בביאורו של הצירוף "נאות מדבר" בשני פסוקים סמוכים ובהקשר זהה: "אש אכלה נאות מדבר" (א, יט, כ). ראו ביאורנו שם (הערה 97) והצעת הסבר לזה.

כנהוג בכתיבה בימי הביניים, הטקסט המקראי מצוטט בדרך כלל בכתיב מלא יותר מן הנמצא בספרי המקרא. בכמה מקומות הנוסח שונה מן המקובל בספרים שלנו, כגון ב, ב, המצוטט כך: "**דמות** עם רב ועצום כמוהו לא נהיה מן העולם ואחריו לא **יוסיף** עד **שנות** דור ודור". ובהמשך מצוטט: "**ותכס** את עין כל הארץ"¹². ראו גם ד, כא ('שוכן' – 'יושב'), וכן ד, י. דוגמה אחרת, על א, ו מעיר רי"ח: "'אריה' ו'לביא' שמות נרדפים;¹³ כתיב [ב], 'ה' כאריה ישאג' [...]" אין במקרא פסוק כזה. ראו הערתנו במקום והשערה כיצד נולד. לא ברור אם שינויים אלה ודומיהם היו כבר בכתיבת ידו של רבנו, והוא ציטט מן הזיכרון.¹⁴

לשונו. כמקובל בלשונם של חכמי ימי הביניים. לדוגמה: 'עם' בהוראת 'למרות' (א, יז);

12 הבלטנו את המילים השונות מן הנוסח הרווח. ראו בביאורנו לפסוק זה הסבר לשינויים הללו ולמקורם.

13 על הפסוק הזה ראו עוד להלן בביאורנו לפסוק והערה..

14 עניין זה נידון להלן (עמ' 000).

'כבר' כמילת אימות (א, יח; ב, יא, יט); תחילית ל' בהוראת 'בגלל': "הַכֶּרֶת הַנֶּסֶךְ – לְהַעֲדֵר הַיַּיִן"; "להיותם משרתי ה'"; "לבטול עבודתם" (א, ט); "כי להיותם משרתי המזבח ראוי להם שיעשו אלה הפעולות" (א, יג). וכן: "ואמרו (ואמרו): 'ב'או' – ר"ל לבתיכם" (א, יג); וגם: "כאמרו שלמה" (א, יד); "מאמרו יפתח לוקני גלעד" (ב, יב); 'מצד' – 'בגלל', 'מסיבת' (א, ח; ב, ד, יח; ד, כא); המילית 'מה' בהוראת 'כלשהו', כגון "רוח מה", "לִסְבָּה מֵה" (ג, ב; ד, ב; אך ראו ד, כא). ראו הלשון: "יצום עתה שיעשו פעולות מחוץ מסכימות עם האבלות" (א, יג); "בזמן העובר" (בעבר; ג, א), וכיצא בהנה.

הפרשנות. בדרך כלל מתייחס רי"ח לכל פרט ופרט בפסוק, גם לאלה שאחרים לא נתנו עליהם את הדעת. אין הוא זונח ענייני לשון ותוכן, ואף נוטה מדי פעם ומרחיב בנושאים אחרים, כגון בערכים חינוכיים או בענייני הלכה, אם כי פה ושם יש פרטים שאינו אומר עליהם דבר. לעתים הוא מעיר על עניינים שאינו נוהג לעסוק בהם הרבה. כך, למשל, מפתיעה ההערה: "**חוסה** – מלעיל" (ב, יז; כרד"ק).

לצורך הביאור, לעתים הוא משבץ בהבאת הפסוק מילה נרדפת בהצמדה למילה שברצונו לבאר, כגון "**מפניו יחילו** ויפחדו" (ב, ו).

כפי שכתב בעצמו בכמה מקומות, לעתים חוזר רי"ח על מה שכבר ביאר, כגון הביאור של "עסיס" (א, ה; ד, יח).

גישתו העקרונית היא שאין לפטור מילים או ביטויים כתקבולת גרידא וכלכל עניין במילות שונות – כדרך שנוקטים פרשנים שונים ובראשם רד"ק, בין שאלו מילים נרדפות ובין שאלו ביטויים המופיעים כתקבולת. כך למשל הוא מבדיל בין 'שכורים' לבין 'שותי יין' (א, ה) ובהתאם לזה הוא מבאר את ההבדל בתגובותיהם נוכח אבדן היין. בדומה לזה בביאורו על ד, טז: לא הרי "וה' **מחסה לעמו**" – בכלל, והם המון העם; כהרי "**ומעוז לבני ישראל**" – והם יחידי סגולה; ואין דין 'מחסה' כדין 'מעוז'; ובלשונו: "**וַיַּחֲסֵה הַמַּחְסֵה לַמַּעוֹז** – כיחס העם ("לעמו") אל ה'שלמים" (המושלמים, יחידי הסגולה, הנקראים כאן "בני ישראל", ולהם הוא 'מעוז', שהוא חזק מ'מחסה'); כלומר, יש בתקבולת דירוג ולא מילים נרדפות גרידא.¹⁵

גישתו זו נראית היטב גם בביאורו לפסוק הבא: "חגרו וספדו הכהנים הלילו משרתי מזבח בואו לינו בשקים משרתי אלהי [...] (א, יג). כאן הוא עומד על ההבדל בין הקריאה לכהנים לחגור (שקים) ולספוד לבין מה שנאמר לעיל "אבלו הכהנים" (א, ט): אבלות היא תחושה ולא פעולה אקטיבית, ועתה הוא קורא להם לעשות 'פעולות' ש'מסכימות' (מתאימות) לאבלות. הצירוף "משרתי מזבח" אינו רק תקבולת של הגדרת המעמד והתפקיד של הכהנים, אלא הנמקה: מכיון שהם משרתי המזבח, חובה עליהם לספוד ולחגור שקים. "משרתי אלהי" – הם הלויים, "כי גם הם יעשו הפעולות הנזכרות".

15 לעניין זה ראו יאיר האס, **מודעות יחס לכפל הענין במלות שונות**, כתופעה אופיינית לסגנון המקראי **בפרשנות המקרא היהודית בימי הביניים**, עבודת דוקטורט, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן תשס"ה.

עם זאת, הוא מוסיף חלופה: "או הוא על הכהנים, והוא על שאר השירות שהיו עושים מחוץ למזבח, כהדלקת הנרות וזריקת דם על הפרוכת וזולתם" – 'משרתי מזבח' לחוד ו'משרתי אלהי' לחוד.

הבחנה בין מילים מקבילות בפסוק מבוארת לעתים גם כהדרגה. כך מבאר רי"ח את המונחים השונים המתארים התגלות נבואית (ג, א): "אשפוך רוחי על כל בשר, ונבאו בניכם ובנותיכם, זקניכם חלומות יחלומון, בחוריכם חזיונות יראו". והוא מבאר: "והנה זכר בכאן [...] ג' מדרגות: 'חלום', והוא המדרגה היותר קטנה, ו'חזיון', והוא גדולה ממנה, והוא [...] 'רוח הקדש', ו'נבואה', והיא הגדולה מכלן. וייחס הנבואה – והיא הגדולה – לקטנים". והוא תמה, "כי הבחורים מוכנים יותר לנבואה מהקטנים, לגודל שכלם, וכן הזקנים מוכנים יותר מהבחורים!". על כך הוא מציע שתי תשובות אפשריות: האחת, זה אכן יהיה 'עניין נָסִי' בניגוד לסדרי הטבע; האחרת, שאין כאן תיאור של העידן החדש שלאחר הגאולה, אלא של הקורות בתהליך הגאולה מהגלות: ככל שאדם צעיר יותר, כך פחות נספגה בנפשו הרוח הקלוקלת של התקופה, קל לו יותר להיתקן, והוא יוכל להגיע לדרגה גבוהה יותר של קליטת רוח הקודש.

יאמר מיד, שהצגה בדרך זו של תפיסתו של רי"ח ביחס למילים נרדפות וביטויים מקבילים היא מרחיקת לכת, במיוחד נוכח העובדה שהוא עצמו במקומות רבים לכאורה אינו נאמן לשיטתו. ראו למשל הערתו על א, ו: "אריה' ו'לביא' שמות נרדפים", כשהוא אף טורח להביא מיד מקראות שונים כהוכחה לזה. דוגמה זו מעניינת במיוחד, מכיוון שדווקא רד"ק, שבו מרבה רי"ח להיעזר, ושביאורו מיוסד על הגישה הפרשנית של 'כפל עניין במילות שונות', מרחיב במקום הזה להוכיח שלביא גדול (בשנים?) מהאריה, ואף קורא לעזרתו את תרגום יונתן¹⁶.

לא קל להגדיר 'פשט' לעומת 'דרש'. עם זאת, במקרים רבים יכול הקורא הנבון לחוש שביאורו של רי"ח רחוק מלהיות פשט. נסתפק בדוגמה אחת: על "כל אשר יקרא בשם ה'" (ג, ה), לאחר ביאורים על דרך הפשט הוא מוסיף ללא הסתייגות: "או ירצה: הקורא ואומר, כשמתחיל לעשות איזה פועל: 'בשם ה' נעשה ונצליח!". ומה חשב רי"ח עצמו על ביאוריו? במהלך פירושו ליואל רק בשני מקומות ציין שדבריו הם "דרך דרש". על

16 בדומה לזה כותב רי"ח בפירושו לתהילים עח, מג (מהד' קאפח [הערה 9 לעיל], עמ' שנז): "והנכון מה שאמר בספרי: 'אות' הוא 'מופת', ו'מופת' הוא 'אות', אלא שדברה תורה שתי לשונות. כוונתם, שהם שמות נרדפים, ככבש-כשב-שה; ארי-אריה-לביא; וזולתם". ברם, בחיבורו 'ברכות התורה' (ביאור למסכת אבות, שמשתבר שנכתב מאוחר יותר; ראו אליצור [הערה 11 לעיל], בעמ' 25-26) רי"ח חוזר בו ומבחין ביניהם, אך באופן הפוך לדעתו של רד"ק כאן. וכך הוא כותב שם: "הלביא - הוא האריה קטן השנים, וזה כי איננו כל כך גבור, אבל הוא יותר קל, לנערותו. והאריה - אינו קל כמוהו, אבל הוא יותר גבור" (**ברכות התורה**, מובא אצל גרוס [הערה 1 לעיל], נספח ט, דף 109ב). גישתו של רי"ח בנושא הזה, הנראית כחוסר עקביות, נחקרה בעבודתו זו של אליצור, עמ' 109-119. הוא בדק מספר רב של מקראות הנידונים בחיבוריו השונים של רי"ח ומבוארים כתקבולת גרידא ואף הציע קריטריונים להבחנה בין טיפוסים שונים של 'מילים נרדפות' או 'מקבילות' בתוך אותו פסוק.

קריאת הנביא לקהל שומעיו, "וקרעו לבבכם ואל בגדיכם" (ב, יג), הוא מוסיף ומבאר לא כהנחיה בלבד אלא כשני עניינים, הנחיה ותוצאותיה: ואז לא יהיה עוד צורך בקריעת הבגדים; והוא ממשיך ומציין שזה "על דרך דרש". ומיד כהמשך לזה הוא מבאר את ההיגד "ושובו אל ה' אלהיכם כי חנון ורחום הוא ארך אפים ורב חסד", כך: "ר"ל, ושובו אל ה' מצד היותו ה', המורה על הרחמים, וגם מצד **אלהיכם** (המורה על מידת הדין); ולפי שאמר ה', יבאר מדותיו; והוא אומר: 'כי חנון ורחום הוא'. האם גם זה בעיניו דרך פשט? בדומה לזה, על "אשפך רוחי על כל בשר" (ג, א) כתב: "ודרך דרש: **על כל בשר** – על כל מי שאחדש לו לב בשר, ר"ל על ישראל" (עפ"י יח' לו, כו). לעומת זאת, על "ואת הצפוני ארחיק מעליכם" (ב, כ), רי"ח מעיר: "ורד"ל אמרו דרך רמז, כי **הצפוני** הוא על יצר הרע הצפון בלבו של אדם, שעתיד ליבטל לעתיד לבא", ומוסיף: "ואין מקרא יוצא מידי פשוטו". אך ככלל אין הוא נוהג להוסיף הערות מבחינות מסוג זה.

רי"ח משתמש בעזרים הפרשניים מסוג "יגיד עליו רעו" (א, יז); וכן (באלתור מסוים של לשון ההגדרה, השאלה מאיוב לו, לג): "ויגיד עליו סוף הפסוק" (א, טו). ובביאור לפס' טז הוא עושה שימוש שעשה בכלי "מושך עצמו ואחר עמו" (א, טז); וכאפשרות אחרת לביאור הפסוק: "ו'נכרת' משמש למעלה ולמטה" (שם).

מדרכו לעבור לפעמים ולהרחיב בנושא צדדי הלכתי. וכך מוצאים אנו בביאורו על ב, א, שאגב ההסבר למונחים "תקעו שופר בציון והריעו" נגרר להביא את הדין שבתלמוד במשמעות ההלכתית של מצוות התקיעות וסדרן. כיוצא בזה, בביאורו על "נכרת מבית אלהינו שמחה וגיל" (א, טז), כותב כדברים האלה: "כי היו שמחים שם בחג השבועות וחג הסוכות ובמה שביניהם, כי כל זמן זה הוא זמן שמחה". וכאן הוא מביא את ההלכות במשנה בעניין הבאת ביכורים.

יש שהוא סוטה מן הפסוק ביואל ועובר לדון במקראות שהזכיר לצורך ביאורו – אך בפרטים שאין להם קשר לפסוק הנידון. ראו על כך להלן (עמ' 000, בקשר עם א, יד).

מדרכו לשזור בפירושו גם ערכים חינוכיים. על "ויי' נתן קולו לפני חילו" (ב, יא) כותב רי"ח: "מדרכו ית' [ברך] להתרות החוטאים ולהודיעם הרעה העתידה לבא עליהם טרם בואה יען ישובו בתשובה. וזהו אומרו בכאן: 'וה' נתן קולו לפני חילו'; ר"ל, וה' עשה במכה הזו מנהגו הטוב, והוא שנתן קולו והכהו (?) הרעה הזו קודם בואה; וזהו 'לפני חילו', ר"ל קודם שיבא חילו זה, והוא הארבה"¹⁷.

הערה חשובה אחרת משובצת בפירושו על ב, יב: "הנה התשובה האמיתית היא קודם בוא הצרה, כי אחר בואה הלא היא נעשית על צד ההכרח והאונס, והפעולה האונסיית לא תקבל השבח והגנות". כלומר, הנעשה מתוך כפייה אין מקום לשבח או לגנותו, ומשום כך תשובה הנעשית רק מתוך מצוקה היא חסרת ערך. ממשיך רי"ח: "אך האל ית' [עלה] ברחמיו אינו מגיב לפונה אליו על-פי שורת הדין, כדרך שהשיב יפתח לזקני

גלעד: 'ומדוע באתם אלי עתה כאשר צר לכם?' (שו' יא, ז), אלא: 'בצר לך ומצאוך וכו' ושבת עד ה' אליך' וכו' (דב' ד, ל)". אך הוא מוסיף: יואל קרא לתשובה לפני בוא הרעה – ולא שמעו לו, ובאה עליהם הפורענות. ואם כי עדיין שערי תשובה פתוחים, עתה עליהם להשתדל הרבה יותר, לפי שאין דומה המאמץ הנדרש לרפא מי שכבר נפגע במחלה ולהשיבו לאיתנו לעומת שמירה להימנעות ממחלה מלכתחילה.

והנה כמה קטעי פירוש חדשני וחרifi. א, יט: האש הלוהטת והשורפת את נאות המדבר ואת עצי השדה אינה מכה אחרת מאת ה', אלא מעשה בני אדם, השורפים את נאות המדבר בשל חוסר שימוש. אכן, פירוש זה נראה מופרך; ועוד, מה טעם לשרוף גם את "כל עצי השדה" (שם)? ושמה הבין רי"ח (אם כי לא כתב) כי כתוצאה של העלאת נאות המדבר באש, התפשטה האש וכילתה גם את עצי השדה? לפסוק ו"י' נתן קולו לפני חילו, כי רב מאד מחנהו, כי עצום עושה דברו" (ב, יא), מציע רי"ח ביאור חלופי, הנשען כפי הנראה על נוהג מקובל בזמנו: "או יאמר ממשל (על דרך משל), כי מדרך המלך שיש לו חיל מזומן להלחם, כאשר ירצה להתחיל המלחמה, הוא בעצמו יקרא בקול גדול ויאמר להם שיתחילו להלחם ויחזקם בדבריו, וגם יצוה לתקוע בחצוצרות לסימן. וזהו אומרו בכאן: וה' נתן קולו לפני חילו". הוא גם רואה משמעות מיוחדת בתיאור "כי עצום עושה דברו": "וְשָׁבַח חִילוֹ מִג' פְּנִים [...] והג' – היותו נשמע אליו ועושה כל מה שיצוהו, וזהו 'עושה דברו', ולכן הוא בטוח כי כשיתן לפניו קולו, מיד יקיים כל מה שיצוהו".

הפורמולה "נאם ה'" היא שגרתית כציון מקור הדברים וכאסמכתא: אלה הם דברי ה'. אך בביאורו לדברי הנביא: "וגם עתה – נאם ה' – שובו עֲדֵי" (ב, יב), מציע רי"ח ביאור אחר, לא כביטוי נוסחתי: גם בשעה זו, כאשר אתם משוועים אל ה' מתוך המצוקה, קורא ה' לכם ("נאם ה' וּמְאָמְרו") לשוב אליו.

קודמיו. במחקרים על הרב חיון ובמבואות לפירושו נרשמו החיבורים שהכיר, מהם שהוא מזכיר בשמותם, ומהם שאת דבריהם הביא או התייחס אליהם בלי להזכיר את שמם. פירושו ליואל אינו מוסיף על ידיעותינו. פעמיים בלבד הוא מזכיר את רד"ק – שמדבריו הוא מביא הרבה – בשמו, ואת סדר עולם. במקומות רבים רואים קרבה ודמיון לדבריהם של קודמיו, לעתים גם דמיון מילולי. פעם אחת הוא מזכיר את רש"י בשמו ומצרף הערה ביקורתית על ביאורו: "ולא ישר בעיניי" (ב, כ). וכאן המקום לשאול על דרך עבודתו: האם עמדו חיבורים אלה על שולחנו? האם עיין בכל אחד מהם בעת כתיבת הפירוש או נשען על זיכרונו המופלג? אפשר אולי ללמוד דבר מה מהמקרים הבאים:

(א) לעיל ראינו כי ביחס לשמות 'אריה' ו'לביא' (א, ו) אומר רי"ח שאלו שמות נרדפים. אך במקרה זה הוא היה יכול לשאוב פתרון נוח מתוך הערתו של רד"ק (המרבה להשתמש בכלל הספרותי של 'כפל עניין במילות שונות!'): "אריה הוא הקטן והלביא הוא הגדול", והוא אף מביא סימוכין לזה; וכך היה רי"ח נשאר דבק בשיטתו (אך ראו הערה 10 לעיל).

(ב) על המילים "כשֵׁד משדי יבא" (א, טו) מעיר רי"ח: "שדי – חזק", ועתה הוא מביא פסוקים אחדים מיחזקאל ומאיוב. אותם פסוקים עצמם – לרבות איוב כב, כד, החורג

מן העניין¹⁸ – חוזרים ומובאים בפירוש רי"ח ליחזקאל על "קקול שדי" (יח' א, כד) ועמם הפסוק ביואל, וגם כאן מובא אותו פסוק לא נחוץ מאיוב. בטבלה שלהלן שני פירושויו אלה, ולצדם – כפי שיוסבר – ביאורו של ראב"ע ביואל. לאחריה קטעי ביאור אחרים, ובהם גם כאלה המתייחסים לפסוק אחר, קרוב בלשונו ליואל א, טו (ראו גם פס' יג): "הילילו כי קרוב יום ה', כשד משדי יבוא" (יש' יג, ו).

רי"ח, יחזקאל א, כד "קקול מים רבים, קקול שדי"	רי"ח, יואל א, טו "וכשד משדי יבא"	ראב"ע, יואל א, טו "וכשד משדי יבא"
<p>ואומרו קקול שדי – ר"ל קקול חזק, וכן "והיה שדי בצריך" (איוב כב, כה) – והיה חזק זהבך, כמו: "ושית על עפר בצר" (שם, פס' כד);² וכן "כשוד משדי יבא" (יואל א, טו? ישע' יג, ו?). או ירצה: קקול שדי – קקול השם.</p>	<p>וכשוד משדי יבא – שדי – חזק, כמו "שדי בצריך" (איוב כב, כה), ר"ל: חזק זהבך, ויגיד עליו סוף הפסוק: "וכסף תועפות לך" (שם), והוא כמו "ושית על עפר בצר" (שם, פס' כד);¹ וכן "מים רבים קקול שדי" (יח' א, כד); וירצה: וכשוד הבא מעם חזק ואמיץ שאין יכולת להימלט ממנו, ככה יבא זה השוד.</p>	<p>וכשוד – הטעם: מי יוכל להימלט משוד שיבוא מהשם? והנגיד ז"ל אמר [...] כי במקום הזה איננו שם הנכבד; וכזה "קקול מים רבים קקול שדי" (יח' א, כד); וככה "והיה שדי בצריך" (איוב כב, כה) – תקיף; והעד: "וכסף תועפות לך" (שם), וכתוב "ושית על עפר בצר" (שם, פס' כד); ויפה אמר.</p>

עינינו הרואות, אותם פסוקים, ואפילו אותם ביטויים, מובאים במקום הזה אצל ראב"ע, אם כי בסדר אחר ולעתים בלשון שונה במקצת ("שדי" הוא מבאר במילה "תקיף"). רי"ח מביא גם את איוב כב, כד, שאין בו צורך, ואף אינו מבהיר מה ניתן ללמוד מן ה"עדים"

18 כאן הוא סוטה מפירוש פסוקנו, ובלי לציין זאת הוא עובר לבאר את המילה 'בצר' שבשני פסוקים אלו באיוב: זהב. ראו בביאורנו לפסוק.

שהוא מביא. אך אין הוא מזכיר אפשרות פרשנית אחרת המובאת אצל ראב"ע ואצל פרשנים אחרים: הבנת "שדי" כשם קודש. הפסוקים הללו חוזרים ומובאים בפירושו ליחזקאל (שם הביא גם את הפירוש החליפי). אין ספק שהדברים שאובים מפירושו של ראב"ע ליואל.¹⁹

בביאורו על ב, יב, רי"ח מזכיר את אריסטו. הוא מרחיב בעניין ערכם הירוד של מעשים הנעשים בכפייה או מתוך מצב של מצוקה, ומוסיף: "כמבואר בספר המדות לארסטו". ושוב הוא חוזר ומפנה אל אריסטו בביאור לפס' יד. אולם המקור הישיר הוא ר' יוסף אלבו, ספר העיקרים (ראו להלן עמ' 000 הערה 152).

על כתב-היד. כאמור, זהו כתב-היד היחיד של פירוש תרי-עשר שהגיע אלינו, ואין בידינו עדות נוספת – ישירה, כגון הבאת דבריו בכלי שני, או עקיפה – לצורך השוואה. איננו יכולים לדעת בכל מקום באיזו מידה הוא זהה עם מה שיצא מתחת ידו של המחבר – לא ציטוט המקראות ולא לשון הפירוש. גם בפירוש ליואל יש לא מעט טעויות של המעתיק, כפל העתקה (ב, ג); ובביאור לאותו פסוק יש קפיצת עין שהשלמנו בין סוגריים מרובעים: "מה. שיתיר הוא, יבא מין [אחר] אחריו ויבערנו לגמרי". יש השמטה שתיקן המעתיק עצמו בגיליון (ג, א). וכנהוג בחיבורי ימי הביניים, בציטוט מתוך המקרא אין הקפדה על הכתיב המדויק. דוגמה אופיינית: בציטוט הפסוק ד, יט נכתב "דם נקי", ואילו בהמשך נכתב: "נקיא" זה כתוב באלף, במשקל 'נשיא' ו'נביא'."

בפרק המבוא במחקרו על פירוש רי"ח למיכה,²⁰ מקדיש אליצור תת-פרק ארוך למאפייני ההעתקה של כתב-היד ולטיפוסים המגוונים של טעויות ושיבושים המצויים בו, לרבות קטעים מן המקרא, השונים מן הנוסח הרווח (עמ' 49–64). הדיון נוגע לכמה שאלות, ובהן: (א) למי ניתן לייחס (כמובן באופן פרטני) את השיבושים – למעתיק האחרון, לעותק שממנו העתיק, ואולי היה זה כבר בטופס שכתב רי"ח עצמו?²¹ (ב) האם הפירוש ליחזקאל והפירושים (ים) לתרי-עשר הועתקו מאותו כתב-יד עצמו? בין התופעות שאליצור עוקב אחריהן היו טעויות המעידות על העתקה מתוך שמיעה – כפי שמצאנו הרבה בכתב-יד זה בחלקו הראשון, הפירוש ליחזקאל.²² עניין שני, הקובע ברכה לעצמו, הוא

19 אין בידינו פירוש ראב"ע ליחזקאל. על ההיגד "כשוד משדי יבא" בישיעה יג, ו, כותב ראב"ע: "כי זה השוד בא מהשם, ומי וכל לבטלו? ויש אומרים כי שדי – כגבור שודד; והראשון הוא הנכון". רד"ק: "כשוד משדי יבוא – כשוד שיבוא מחזק, שאין דרך להנצל ממנו; וכן 'כקול שדי' (יח' א, כד) – כקול חזק". אין בידינו לדעת מה כתב רי"ח בפירושו לישיעה (שעליו הוא מספר בכמה מקומות, אך למרבה הצער לא הגיע לידינו), מה שהיה אולי תורם להבהרת פרשה זו, כמו גם לעניינים נוספים.

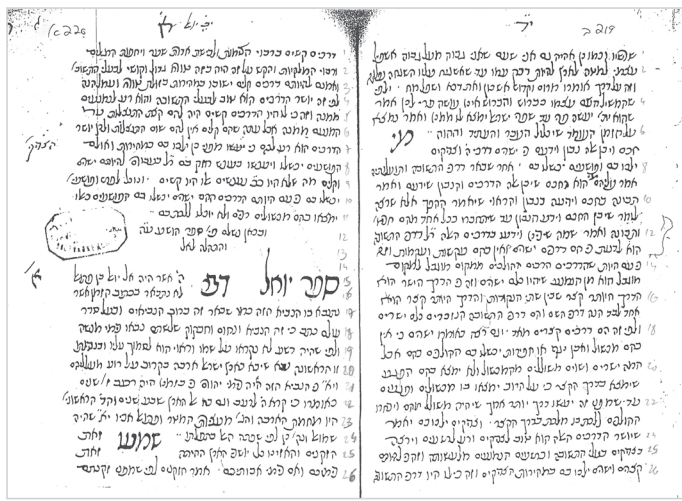
20 הערה 7 לעיל.

21 דוגמה יפה לזה היא הציטוט מתוך תהלים, בביאור על א, ד (להלן עמ' 000): "וילק ואין מספר, ויתן לחסיל..." - צירוף המורכב משני פסוקים שונים (מתוך שני מזמורים המספרים על מכת הארבה במצרים; ראו שם הערה 14).

22 על ההפניה הביבליוגרפית אצל אליצור יש להוסיף: ראו מ' צפור, "על כתב יד יחידאי, תולדותיו וההדרתו ועל טעויות מעתיקים", **עלי ספר, מחקרים בביבליוגרפיה ובתולדות הספר העברי**, כ'

מעקב אחר דרכי הכתיבה המגוונות של שמות הקודש ה' (או 'השם', או יי') ו'אלהים' (או 'אליהם', 'אליהן' וכדומה) בכל חלקי כתב-היד הזה – ובחיבורים אחרים של רי"ח – הן בציטוט מתוך בכתב-היד ובפירושו.

על ההדרתנו. רשמנו בין סוגריים מרובעים בספרות את מספר הדרך בכתב-היד כפי שגרשם באותיות בכתב-היד, ובצמוד לזה באותיות א' או ב' את הצד הקדמי או האחורי.²³ אנו שומרים על מהימנות לכתב-היד באותיותיו – לרבות צורות הכתיבה של שמות הקודש – כעדות היחידה לחיבורו של רבנו. פסוקי המקרא מועתקים בדיוק כפי שהם מופיעים בכתב-היד (כמבואר לעיל; לרבות המופיע ב-ד, יט). כנהוג בכתיבה בימי הביניים, גם בפירוש ואל הטקסט המקראי מצוטט בדרך כלל בכתיב מלא יותר מן הנמצא בספרי המקרא.²⁴ על כך אין אנו מעירים, אלא רק במקרים שהם הבדלי נוסח של ממש. כמו כן אנו מעירים כאשר הנוסח השונה נמצא גם אצל אחרים וכנראה זוהי גרסה שונה. סימני הפיסוק והניקוד הם שלי. לשם הבהירות ניקדנו בקמץ אותיות הנקראות בקמץ קטן. בעת הצורך הרחבנו קיצורים (המסומנים בכתב-היד בגרש ארוך לאחר התיבה)²⁵ באמצעות הוספת אותיות בתוך סוגריים מרובעים לאחר הגרש. אבל הותרנו את הקיצור ית' – דהיינו הקב"ה, ה' – בלי להרחיב (פרט להיקרות הראשונה), מפני שזה יכול להיות 'יתברך' או 'יתעלה'. תכופות כתב-היד מטיל גרש במקום מ"ם סופית, בעיקר במילה בצורת רבים, ואתה בדרך כלל לא ראינו צורך להוסיף.

כתב-יד סאנקט פטרסבורג B373; ראשית ספר יואל.

(תשס"ט), עמ' 97-111. במאמר זה ההדגמות כולן הן מן הפירוש ליחזקאל. 23 בזמן כלשהו רשמו בראש כל עמוד בספרות ערביות את מספרי הדפים הקיימים ללא קשר לרישום המקורי באותיות, וכך העמוד הראשון של ספר יואל נרשם כ-220, וכך הלאה. 24 בספר יואל יש רק מקרה אחד של חילוף כתיב/קרי (אשבו/אשיב [ד, א]), ומועתקת צורת הכתיב - ללא התייחסות אל הקרי. 25 רוב הקיצורים נעשו בשל אילוצי: כאשר בסוף השורה לא נותר מקום לכתוב את המילה בשלמותה.

[א221] ספר יואל

[א] דבר ה' אשר היה אל יואל בן פתואל.
לא נתבאר בכתוב הזמן¹ אשר נתנבא בו הנביא הזה, כמו שביאר זה ברוב הנביאים. ובעל סדר עולם (פרק כ) כתב כי זה הנביא ונחום וחבקוק שלשתם נבאו בימי מנשה,² ולפי שהיה רשע לא נקראו על שמו. וראוי הוא³ לסמוך עליו. ובנבואתו זו הראשונה נבא שיבא בארץ ישראל ארבה בקרוב על רוע מעלליהם. וי"א כי הנביא הזה היה בימי יהורם, כי בזמנו היה רעב ז' שנים, כאמרו: "כי קרא ה' לרעב, וגם בא אל הארץ שבע שנים" (מל"ב ח, א),⁴ והד' הראשוני' היו מחמת הארבה,⁵ והג' מעצירת המטר. ופתואל אביו י"א שהיה שמואל;⁶ ונק' [רא] כן לפי שפְתָה האל בתפלתו.⁷

[ב] שמעו זאת הזקנים והאזינו כל יושבי הארץ, ההיתה זאת בימיכם, ואם בימי אבותיכם?
[...] [221ב] ואמרו: **זאת**⁸ – ר"ל זאת הנבואה. ואמרו: **ההיתה זאת** – ר"ל זאת המכה. ואמרו: **ואם בימי אבותיכם** – ר"ל בארץ ישראל, כי במצרים כבר היתה מכה זו או גדולה ממנה; אמר הכתוב: "לפניו לא היה כן ארבה כמוהו, ואחריו לא היה כן" (שמי' י, יד), וירצה:⁹ במצרים; כי הוא דבק עם אמרו: "יונח בכל גבול מצרים" (שם, שם), ולכן לא יסתור זה לאמרו בזה:¹⁰ כמוהו לא נהיה מן העולם (ב, ב). וכך פירשו הרמב"ן ז"ל בפי' [רשת] 'בא אל פרעה'.¹¹

-
- 1 התקופה; ושלא ככפתיחות לספרי רוב הנביאים. ר' יוסף חיון פותח כל ספר בהקדמה ובה הוא דן בנביא ובספרו. כאן הוא עוסק רק בזהותו ובזמנו.
 - 2 כרד"ק; המונה את דעות קודמיו. ראו עוד להלן פס' ד, שם מוזכר רד"ק בשמו. רש"י מביא זאת בשם הלכות גדולות (פרק עו); שם נזכר שגם עודד הנביא היה בימי מנשה. ראו **סדר הלכות גדולות**, מכון אור ירושלים תשנ"ב, עמ' תרפ"ט.
 - 3 בעל סדר עולם. ראו ח' מיליקובסקי, **סדר עולם, מהדורה מדעית, פירוש ומבוא**, ירושלים תשע"ג, ח"א, עמ' 284; ח"ב, עמ' 322-323.
 - 4 רש"י מביא דעה זו עם מילות הפתיחה: "ויש אומרים".
 - 5 ראו להלן פס' ד
 - 6 ראו שמ"א ח, ב.
 - 7 ראו שוש"ט פ, א. רש"י עצמו פותח את הברור בשאלת זיהויו של יואל בהצגת פירוש זה. לעומתו כותב רלב"ע (ב'פירוש המקובל' [הראשון] שבדפוסים): "אין לנו דרך לדעת דורו, ולפי הפשט איננו בן שמואל". אין הוא מנמק את טענתו. ראו עוד א' סימון, **שני פירושי ר' אברהם אבן עזרא לתרי-עשר: מהדורה מדעית מבוארת**, ח"א, רמת גן תשמ"ט, עמ' 135, והערות לשורה 1.
 - 8 "שמעו זאת".
 - 9 רוצה לומר.
 - 10 את האמור בפי יואל.
 - 11 בפירושו על שמ' ו, יד. רמב"ן מצטט את דברי רש"י לאותו מקום: "אותו של יואל היה על ידי מינים הרבה, שהיו יחד ארבה וחסיל, ילק וגזם, אבל של משה מין אחד, וכמהו לא היה ולא יהיה" [וכך רש"י,

[...] [ד] יתר הגזם אכל הארבה ויתר הארבה אכל הילק ויתר הילק אכל החסיל.
 'גזם' ו'ילק' ו'חסיל' הם מיני ארבה. ונראה ש'שם' 'ארבה' – ש'ים נאמר בכלל ובפרט,¹²
 כי מצינו אומרו: "הנני מביא מחר ארבה בגבולך" (שמי' י, ד),¹³ והוא כולל לילק וחסיל,
 כמבואר בס' תהלים: "וילק ואין מספר, ויתן לחסיל" וג' (ראו תה' קה, לד),¹⁴ ונאמ' שם
 בפרט: "ויִגְעַם לארבה" (שם עח, מו),¹⁵ וגם כאן אמר: **יתר הגזם אכל הארבה.**¹⁶ ונקרא
 'ארבה' לשון רבוי, ו'גזם', לפי שגזם התבואה, ו'ילק', לפי שמלקק¹⁷ ולוחך, ו'חסיל',
 לפי שכורת ומכלה, כמו "כי יחסלנו הארבה" (דב' כח, לח).¹⁸ וירצה לומר, כי **הגזם**
 בא בראשונה ואכל כמות רב מן התבואה, ואח"כ בא **הארבה** ואכל מה שהותיר הגזם,
 ואח"כ בא **הילק** ואכל מה שהותיר הארבה, ואח"כ בא **החסיל** ואכל מה שהותיר הילק.
 והחכם הר' דוד קמחי¹⁹ ז"ל פי' כי באו בד' שנים: הגזם בשנה ראשונה והאחרים בשאר
 השנים. והנכון מה שפירשתי.²⁰ ואמר: "ושלמתי לכם את השנים" (להלן ב, ה) – לפי
 שבאו ארבעתם [222א] בשנים רבות.

רי"ק, ראב"ע ורד"ק להלן ב, ב], ומקשה עליו מן האמור בשני המזמורים ההיסטוריים בעניין מכת הארבה
 שבאה על מצרים, כי שם כתבולת ל'ארבה' נזכר מין נוסף: 'חסיל' (תה' עח, מו) ו'ילק' (תה' קה, לד).
 רמב"ן מנסה להציע ביאור לדברי רש"י. כשלעצמו משער רמב"ן "כי בעבור היות ארץ מצרים לחה
 מאד ביאור, לא יהיה שם ארבה גדול, כי דרכו לבא בשני עצירת המטר, וכאשר הוא מוזכר ביאור". הוא
 מוסיף: "ודעתי בפשט הכתוב, כי בעבור שמכת הארבה רגילה לבא לפעמים בכל הדורות, ועוד שבאה
 זאת כדרך המקרים [= כתופעה טבעית]", ואילו במכת הארבה במצרים היה זה "גדול מאד מכל אשר
 נהיה במקרה העולם [...] ידעו כי מכת האלהים היא, שאין רגילות לבא כן באחד הזמנים; וגם אותו של
 יואל – מכה מאת האלהים".

12 השם 'ארבה' מציין מין אחד מסוים, אבל הוא משמש גם שם כללי לכל סוגי הארבה – כפי שממשיך
 ומבאר.

13 וכאן המילה 'ארבה' מתייחסת למינים השונים, כפי שמפרש והולך.

14 אין פסוק כזה; זהו עירוב של "אמר ויבא ארבה וילק ואין מספר" (תה' קה, לד) עם "ויתן לחסיל
 יבולם ויִגְעַם לארבה" (שם, עח, מו, שבחלקו מצוטט להלן). שני הפסוקים הם במזמורים היסטוריים
 בפסוק העוסק במכת הארבה שבאה על מצרים.

15 ושם נזכרים זה לצד זה 'ארבה' ו'חסיל'.

16 וכאן אפוא 'ארבה' הוא שם של מין אחד.

17 מעין ראב"ע.

18 גם ראב"ע מצטט פסוק זה. רי"ק: "חסיל - פתרון: דמחסר וכלה" (ראה ירוש' תענית ג, ו [סו ע"ד]);
 שאינו משאיר כלום. ראב"ע, השיטה האחרת: "גזם וארבה וילק וחסיל – הכל מין ארבה הוא".

19 בכה"י: קמתי.

20 דומה שכוונתו לומר, שלשיטתו – במה שכתב לעיל – שהייחוד בפורענות בפעם הזאת, שלא מין
 אחד של ארבה עלה על הארץ אלא באו גלים גלים של ארבעה מיני ארבה בזה אחר זה בהפרשי זמן
 לא גדולים; כל מין אכל די צורכו והמשיך בדרכו, ולאחריו הגיע גל שני ואכל ממה שהותיר קודמו; ושוב
 חזר הדבר על ידי מין שלישי ולאחריו רביעי. ולהלן מוסיף שמעגל כזה של פורענות חזר שוב ושוב כמה
 וכמה שנים. ובה שונה דעתו מדעת רד"ק, הסבור שהיו אלה ארבע שנות הפורענות ובכל שנה בא מין
 אחר של ארבה; ולשיטתו היה זה בימי מנשה ולא חלק משבע שנות הרעב בימי יהורם (ראו לעיל על
 פס' א).

[ה] הקיצו שכורים ובכו והילילו כל שותי יין על עסיס כי נכרת מפיכם. **עסיס** – שם כולל למשקה העשוי ע"י דריכה וסחיטה. ואמרו: "וכעסיס דמם ישכרון" (יש' מט, כו), שנראה שהוא היין המשכר;²¹ וכת"י [ב] "מעסיס רמוני" (שה"ש ח, ב)²² – מלשון "ועסותם רשעים" (מל' ג, כו).²³ ואמרו: **הקיצו שכורים** – ר"ל הקיצו משכרותכם, כי כל עוד שהם שכורים אינם מְיוֹשְׁבִים לבכות ברעתם. **והילילו** כל שותי יין – שאין דרכם להשתכר; ולכן אמר 'בכיה' בשכורים ו'יללה' בשותים,²⁴ כי לאהבת השכורים היין, יותר²⁵ יבכו על הַעֲדָרו. ואמרו: **על עסיס** – לומר כי לא די **שנכרת** היין, אלא גם שאר המשקין.²⁶

[ו] כי גוי עלה על ארצי עצום ואין מספר שניו שיני אריה ומלתעות לביא לו. לפי שאמר "על עסיס כי נכרת מפיכם", יבאר סבת זה; ואמר כי מכריתו הוא **גוי** – והוא שם מושאל לארבה, על דרך "הנמלים עם לא עז" (מש' ל, כה).²⁷ ואמרו: **על ארצי** – ארץ ישראל, כי היא ארצו בייחוד, אעפ"י שכל הארץ היא שלו, וכאמרו: "כי שמך נקרא על עירך ועל עמך" (דנ' ט, יט). ואמרו: **עלה** – כי היא גבוה משאר הארצות, וכמו שפ"י ז"ל (בבלי קידושין סט ע"א). ואמרו: **עצום** – בכח, **ואין מספר** – בכמותו. 'אריה' ו'לביא' שמות נרדפים:²⁸ כתי"י [ב]: "ה' כאריה ישאג",²⁹ וכת"י: "שאגה לו כלביא" (יש' ה, כט). ו'מלתעות' הם השינים הרחבות.³⁰

[ז] שם גפני לשמה ותאנתי לקצפה חשוף חשפה והשליך הלבינו שריגיה. [...]**לקצפה** – לקליפה, כמו "קקצף על פני מים" (הושע י, ז).³¹ **חשף** – מקור; **חשף חשפה** – שניהם לשון גלוי, כמו "חשף ה' את זרוע קדשו" (יש' נב, י).³² **שריגיה** – זמורות, כמו "שלשה שריגים" (בר' מ, י). **שם גפני לשמה** – שוממה מהענבים והעלים ולא נשאר אלא העץ עם קליפתו. **ותאנתי** – שָׁם עץ התאנה, כמו "התאנה חנטה פגיה"

21 במקרה זה העסיס הוא יין.

22 וכאן 'עסיס' הוא של רימונים.

23 כריב"ג, **השרשים**, שורש עס"ס, ראב"ע ורד"ק. ראו גם להלן ד, יח. בדומה לזה מפרש ר"ח בעמוס ז, יג.

24 לדעתו, לשון 'שותי יין' אינה חופפת את התואר 'שיכורים', ובכיה גדולה בעוצמתה מיללה.

25 במידה רבה יותר מאשר 'שותי יין' סתם.

26 שכן די היה לו לומר "כי נכרת מפיכם" – היין שנזכר כבר.

27 כרד"ק.

28 ובדומה כתב גם בפירושו לתהלים עח, מג. שלא כרד"ק, המסיק מאיוב ד, יא, כי לביא גדול מאריה. וראו על כך לעיל במבוא, עמ' 000.

29 אין פסוק כזה. אולי נחלף לו עם "ה' מציין ישאג" (עמוס א, ב). הקרוב ביותר הוא "אחרי ה' ילכו, כאריה ישאג, כי הוא ישאג, ויחרדו בני מים" (הושע יא, י).

30 רש"י (וכן רד"ק): "מתלעות – הן שינים הגסין שלועס בהן".

31 רד"ק בשם 'יש אומרים'. הפסוק מהושע, ללא ביאור המילה, מובא גם אצל אחרים. נראה שביאורו של ר"ח, "קליפה", נלקח מהביאורים שנכתבו לפועל "חשף חשפה".

32 כראב"ע (השיטה האחרת).

(שה"ש ב, יג), כי לעץ התאנה ופריה שם אחד;³³ ואח"כ **חשף חשפה** – כי הארבה גלה והסיר הקצף מהתאנה לבדוק אם ימצא תחת הקצף מה שיאכל, והשליך הקצף לארץ, כי לא היה³⁴ אוכל [ב222] אותו, ואחר שהשליכו **הלבינו שריגיה**, והן הזמורות, לסבת הסרת הקלפה שעליהם.³⁵ **והלבינו** בכאן – פועל עומד, כמו "כשילג ילבינו" (יש' א, ח). ו'שריגים' יאמר על כל דבר המשתרג ומסתעף, כמו "גידי פחדיו ישורגו" (איוב מ, יז),³⁶ ואינו שם לזמורות הגפן לבדם.

[ח] אלי כבתולה³⁷ חגורת שק על בעל נעוריה.
אלי – קונני, לשון ילה, ותרגום "ויקונן המלך" (שמ"ב ג, לג) – "ואלא מלכא"³⁸ אומר הנביא לעיר ירושלם או לארץ ישראל בכלל: קונני קינה גדולה כקינת **הבתולה על בעל נעוריה** שאוהבת אותו מאד, כאומרם ז"ל: "אין האשה כורתת ברית אלא למי שעשאה כלי" (סנהד' כב ע"ב), עד שמצד דאגתה היא **חגורת שק**.

[ט] הֶכְרַת מנחה ונסך מבית ה' אבלו הכהנים משרתי ה'.
 אמר, כי תקונן בראשונה על ש**הֶכְרַת מנחה מבית המקדש** – להעבֵר הדגן,³⁹ ו**הֶכְרַת הנסך** – להֶעֱדֵר היין. יאמר: **הֶכְרַת**, לשון יחיד זכר,⁴⁰ הוא על הקבוץ הכולל **למנחה והנסך**, כאלו אמר: הֶכְרַת קבוץ המנחה והנסך.⁴¹ **אבלו הכהנים משרתי ה'** – אחר שאמ' שישראל בכלל יתאבלו על כריתת המנחה והנסך מבית ה', יאמר שהכהנים יתאבלו בייחוד יותר על זה, להיותם **משרתי ה'**; וזה מב' פנים: הא' – לבטול עבודתם המקודשת, והב' – לבטול ארוחתם שהיתה להם מאישי ה'.⁴²

33 שלא כ'גפן', שלפריו שם שונה: ענב, תירוש. וכאן הכוונה לעץ עצמו, שגם אותו אכל הארבה.

34 הארבה.

35 כך רש"י – אך אין הוא מפרש 'קצפה' = קליפה.

36 ראה שהפועל שר"ג נופל גם על גידיו של הבהמות (ראו שם, פס' טו). וכאן שם העצם שריגים מוסב לא רק על הגפן (ראו בר' מ', י) אלא גם על תאנה.

37 בכתב-היד: "כבתולת".

38 כרד"ק.

39 בגלל חוסר דגן.

40 במקום "הֶכְרַתו". רד"ק מציג כאן בעיה אחרת: "אמר 'הֶכְרַת' לשון זכר ואמר 'מנחה' שהיא לשון נקבה – לשון זכר נופל על העניין, כלומר: קרבן המנחה והנסך". אך יש דמיון בין פתרונו לבין הפתרון שנתן רי"ח לאי-ההתאמה בין נשוא בלשון יחיד לנושאים רבים, וזאת באמצעות מילה נוספת שהנשוא מתאים לה מבחינה דקדוקית, והיא אשר תייצג את הנושא.

41 כאילו יש כאן גם מונח כולל ('קבוץ'), המציין את המנחה והנסך המובאים למקדש – מעין המונח 'צאן' הכולל את העזים והכבשים, ואפילו זכרים ונקבות, קטנים וגדולים, וכמו 'מקנה', המציין צאן ובקר כאחד. את המונח הזה, 'קבוץ', יש להוסיף במחשבה, והוא שם עצם זכר יחיד, ועליו מוסב הפועל 'הֶכְרַת'. רבנו אינו מבאר את הפסוק כתופעה דקדוקית מקובלת בלשון המקרא של נשוא בלשון יחיד כאשר יש שני נושאים, כגון 'ועש משה ואהרן' (שמ' ז, ו).

42 השוו רד"ק, וכן ו"י כא, ו, כא-כב.

[י] שודד שדה אבלה אדמה כי שודד דגן הוביש תירוש אומלל יצהר. אמר כי **השדה שודד** מיושביו, וכן **האדמה אבלה** והיתה שממה מיושביה. וסבת זה, כי **שודד הדגן** ויבש **התירוש ואומלל** ונכרת **היצהר**, כי לחסרון המזונות ינוסו בני אדם מארצם, הפך אומר: "ואכלתם לחמכם לשובע", ומפני כן "וישבתם לבטח בארצכם" (וי' כו, ה). **ואדמה** – ר"ל: הערים, ⁴³ **אבלה** – כמו: "אבלה נבלה הארץ" (יש' כד, ד); וכן תרגם יונתן: "חרובת ארעא". **הוביש** – יבש. כמו: "אשר הוביש ה'" (יהושע ב, י), לשון יובש.

[יא] הובישו איכרים הלילו כורמים על חטה ועל שעורה, כי אבד קציר שדה. 'הובישו' – לשון בושה, כמו: "הובישה בת מצרים" (יר' מו, כד). ⁴⁴ [...] [א223] ונתן סבת בושתי האיכרים, והוא אומר: **על חטה ועל שעורה כי אבד קציר שדה**. ואמר: 'בושה' באיכרים, כי טרחו יותר בשדות מהכורמים בכרמים.

[יב] הגפן הובישה והתאנה אומללה רמון גם תמר ותפוח כל עצי השדה יבשו כי הוביש ששון מבני אדם.

עתה יבאר טעם יללת הכורמים, ⁴⁵ והוא אומר: **הגפן הובישה**. ואמר: **והתאנה אומללה** וכו' – כי גם אלה העצים ימצאו בכרמים. **כי הוביש ששון** – יבש ונפסק, כי עובדי האדמה ישמחו מאד באסיפת תבואותיהם.

[יג] חגרו וספרו הכהנים הלילו משרתי מזבח בואו לינו בשקים משרתי אלהי כי נמנע מבית אלהיכם מנחה ונסך.

לפי שאמר למעלה (פס' ט) **אבלו הכהני'** – מעצמם, אבלות לבד, ⁴⁶ והוא דאגת הלב, יצום עתה שיעשו פעולות מחוץ ⁴⁷ מסכימות עם האבלות, והוא אומר: **חגרו**, ר"ל חגורת שק. ⁴⁸ ואמר: **הלילו** – נמשך למעלה, ⁴⁹ **לכהנים**, ושיעורו: 'חגרו וספרו והלילו הכהנים'. ואמר: **משרתי מזבח** – סבה, ⁵⁰ כי להיותם משרתי המזבח ראוי להם שיעשו אלה הפעולות. ⁵¹ ואמר: **באו לינו בשקים** – כי גם במטתם יציעו השקים וילינו בהם, ⁵² על דרך "שק ואפר יוצע לרבים" (אס' ד, ג). ואמר: **באו** – ר"ל לבתיכם, כי גם בבתיכם, בסתר, ילינו **בשקים**. ואמר: **משרתי אלהי** – על הלויים, ⁵³ כי גם הם יעשו הפעולות הנזכרות; או הוא על הכהנים, והוא על שאר השירות שהיו עושים מחוץ למזבח, כהדלקת הנרות

43 מקומות היישוב – ואין הכוונה כאן לגוף הקרקע והשדה. ראב"ע: "הטעם – אבלו יושביה".

44 כאן לא ניתן לבאר 'לשון יובש' כבפסוק הקודם, וראו גם בפסוק הבא.

45 בפסוק הקודם.

46 בלבד; תחושה ולא פעולה אקטיבית, כגון גזיזת השער, התפלשות באפר.

47 חיצוניות, נראות לעין. 'מסכימות' – תואמות.

48 כראב"ע ורד"ק. כרגיל פועל זה בא עם מושא, כמו בפס' ח.

49 מוסב על המילה הקודמת; שלא כחלוקת הטעמים התואמת את המבנה השירי של הפסוק.

50 אין זה רק כינוי לכהנים אלא הסבר.

51 ראו הערה 46.

52 כרד"ק (אבל הוא מבאר 'בואו': לבית ה' – מה שמתאים יותר).

53 בהתאם לקו הפרשני של ר"ח, להימנע מביאור בדרך 'כפל העניין במלות שונות'.

וזריקת דם על הפרוכת וזולתם.⁵⁴

[יד] קדשו צום קראו עצרה אספו זקנים כל יושבי הארץ בית ה' אלהיכם וצעקו אל ה'. **קדשו** – הזמינו, כמו "התקדשו למחר" (במ' יא, יח), כי התענית צריך לזמנו מבעוד יום; אז"ל: "כל תענית שלא קבלו מאתמול אינו תענית" (רמב"ם הלכות תעניות א, י). **קראו עצרה** – הכריזו עצרה, שיעצרו העם ממלאכה.⁵⁵ **אספו** – בראשונה – **הזקנים**, ואח"כ **כל יושבי הארץ**, והאסיפה [224א] תהיה **בית ה' אלהיכם**, כי התפלה שם יותר נשמעת, כאמרו שלמה: "ובא והתפלל אל הבית הזה, ואתה תשמע השמים" (מל"א ח, לב). ואמר, שאחר אלה ההכנות⁵⁶ יצעקו אל ה', כי הן מעוררות הכח השכלי ומכבות שלהבת הכח התאָוֹנִי ומְכוֹנֹת לבו של אדם לאביו שבשמים, ומפני כן תהיה תפלתו נשמעת. ולכן צוה ית' [עלה]⁵⁷ להתענות ביום הכיפורי ולעצור בו ממלאכה.⁵⁸ והתפלה⁵⁹ היא להתפלל על המכה הזו קודם שתבא.

[טו] אהה ליום כי קרוב יום ה' וכשוד משדי יבא.

אהה – שם משותף,⁶⁰ יאמרו על תְּחִנָּה, כמו "אהה ה' אלי"ם" (יהושע ז, ז),⁶¹ והוא ג"כ כמו "אויה" (תה' קכ, ה), כזה ודומהו. לפי שאמר "וצעקו" (פס' יד), יבאר כי עליה' [ם] למהר לצעוק, כי **יום ה'** המר והנמרה של מכה זו **קרוב** עתו, ואם לא עכשיו⁶² – אימתי? ואמר: אוי ליום הזה העתיד לבא, כי אָמַר: איננו רחוק, אבל הוא **קרוב**, **וכשוד משדי יבא**. **שדי** – חזק, כמו "שדי בצַרְיָךְ" (איוב כב, כה), ר"ל: חזק זהבך,⁶³ ויגיד עליו סוף

54 'משרתי מזבח' לחוד ו'משרתי אלהי' לחוד; וכולם כוונתם לכוהנים.

55 כראב"ע ורד"ק.

56 'קידוש' צום והתכנסות בבית ה'.

57 כך נראה להשלים על פי לשונו של רלב"ג (ראו במבוא, עמ' 000); או: ית' [ברך] – ה'.

58 אלה הן בגדר הכנות לתפילה אל ה'. וכך מפרש טעם התענית ביום הכיפורים בספר החינוך מצווה שיג': "ולכן נצטוינו להתענות בו לפי שהמאכל והמשתה ויתר הנאות חוש המישוש יעוררו החומר להמשך אחר התאוה והחטא... ואין ראוי לעבד ביום בואו לדין לפני אדוניו לבוא בנפש חשוכה ומעורבת מתוך המאכל והמשתה, במחשבות החומר אשר היא בתוכו... על כן טוב לו להגביר נפשו החכמה ולהכניע החומר לפניו באותו היום הנכבד..."

59 שאודותיה מדבר הנביא בהקשר שלפנינו.

60 מילה בעלת הוראות שונות וגוונים שונים: כאן היא תחינה, אבל היא משמשת גם קריאת מכאוב או הבעת ייאוש נורא; ראו למשל שו"ו, כב; יא, לה – דוגמת הקריאה 'אויה' המובאת בסמוך.

61 מטבע הלשון הכולל פנייה אל ה' תמיד נכתב בתנ"ך "אהה א-דני י-הוה", וכאן מובא בהתאם לצורת הגייתו (ה'קרי').

62 אם לא יחושו מיד לזעוק ולהתפלל.

63 ואין זה שם קודש. כך פירש ר' שמואל הנגיד (מובא כראב"ע, וכן אצל רד"ק, **השרשים**, שורש שד"ד; ראו א' סימון [הערה 7 לעיל], עמ' 143, הערה לשורה 27); כל הפסוקים הללו ביחזקאל ובאיוב – אם כי בסדר אחר – מובאים כראב"ע, לרבות איוב כב, כד (ראו בהערה הבאה). רוב הפרשנים הללו מזכירים גם את האפשרות לבאר "שדי" כשם קודש, ואחרים מציגים אותה כביאור בלעדי.

הפסוק: "וכסף תועפות לך", והוא כמו "ושית על עפר בצר" (שם, פס' כד);⁶⁴ וכן "מים רבים כקול שדי" (יח' א, כד);⁶⁵ וירצה: **וכשוד** הבא מעם חזק ואמיץ שאין יכולת להמלט ממנו, ככה יבא זה השוד. וזהו אומרו בסמוך:

[טז] הלא נגד עיננו אוכל נכרת מבית אלהינו שמחה וגיל.
ירצה, כי לעוצם השודד⁶⁶ לא נוכל להציל האוכל ממנו, ויהיה **נכרת האוכל נגד עינינו** על כרחנו. או יאמר, כי אחר שנגמר האוכל ונתבשל⁶⁷ והיו מקוים ללקוט אותו ולאכלו, ועיניהם תלויות אליו,⁶⁸ אז **נכרת** – ומפני כן **נכרת מבית אלהינו שמחה וגיל**;⁶⁹ כי היו שמחים שם בחג השבועות וחג הסוכות ובמה שביניהם, כי כל זמן זה הוא זמן שמחה, וכאמרם ז"ל: "אין קורין 'מקרא בכורים'⁷⁰ אלא מעצרת ועד החג,⁷¹ שהוא זמן שמחה, שנא': 'ושמחת בכל הטוב' (דב' כו, יא), ומהחג ואילך מביא ואינו קורא" (משנה ביכורים א, ו). ו**נכרת** משמש למעלה ולמטה;⁷² או יהיה 'מושך עצמו ואחר עמו'.⁷³

[יז] עבשו פרודות תחת מגרפותיהם נשמו אוצרות נהרסו ממגורות כי הוביש דגן.
עבשו – כמו 'עפשו', לשון עפוש והפסד, כי הפ"ה והב"ית מתחלפות בדברי רז"ל

64 בהבאת שני ההיגדים, "וכסף תועפות לך", ו"ושית על עפר בצר" (שם, פס' כד; שני ההיגדים אלה נמצאים גם בביאור של ראב"ע לפסוקנו), הוא סוטה מפירוש פסוקנו ועובר לבאר את המילה 'בצר' שבשני פסוקים אלו באיוב: זהב. אך מה לזה ולביאור פסוקנו? וכיצד משמש "ושית על עפר בצר" ראה או סיוע? סימון (שם, עמ' 144, הערה לשורה 30) מצביע על הצלע המקבילה בפס' כד, זו שלא הובאה כאן: 'בצור נחלים אפיר', ו'אפיר' הוראתו גם 'זהב' או אבן יקרה – קיצור של הצירוף הרווח 'כתם אפיר' (שם כח, טז; יש' יג, יב, ועוד); 'כתם' אף הוא זהב – אולי זהב אדום. ועדיין תמיהתנו הראשונה לא סרה. ראו עוד במבוא, לעיל עמ' 000.

65 כך חוזר ומבאר גם בפירושו ליחזקאל (מהד' שושנה וצפור, עמ' [ל]) בתוספת אותם הכתובים.

66 הנזכר בפסוק הקודם.

67 כרד"ק. 'אכל' מתבאר כתבואה ופרי שהבשילו.

68 בכה"י: 'אלהיו'.

69 תוצאה; המילה "נכרת" מחוברת להמשך; ראו להלן והערה 72.

70 דב' כו, ג-י.

71 כינוייהם של שבועות וסוכות בלשון חז"ל. גם במקרא 'חג' סתם מתייחס פעמים הרבה לחג הסוכות, ואף לא פעם לחג המצות, לפסח או לשבועות.

72 יש לקרוא את המילה 'נכרת' פעם כמחוברת למילה שלפניה ('אוכל נכרת') ופעם למילים שלאחריה ('נכרת מבית אלהינו שמחה וגיל').

73 לשון זו (או בניסוחים קרובים לזה) משמשת אצל ראב"ע ואחרים לציין שמילה מסוימת – או ביטוי מסוים – בחלקו האחד של פסוק מתייחסת גם אל הנאמר בחלקו האחר; כך למשל המילה 'לא' בהיגד "לא רבים יחכמו" (איוב לב, ט) מתייחסת גם אל ההיגד בצלע השנייה ו"ן[לא] זקנים יבינו משפט". הסבר זה לפסוק הנידון שונה מהותית מן ההסבר הקודם האפשרי רק למקרים שבהם ניתן להדביק את המילה הן לזו שלאחריה והן לזו שלפניה.

במקומות הרבה.⁷⁴ **פרודות** – פירשו יונתן: חביות היין, ומגרפותיהם תרגם: כסויי החביות ההן,⁷⁵ מלשון רד"ל: 'מגופת החבית' (משנה כלים י, ג). וירצה, כי מחסרון היין שלא ישומו בהן יתעפשו ויתקלקלו, כי לא יפקדום.⁷⁶ ונסמוך עליו כי נכון הוא,⁷⁷ ויגיד עליו רעו,⁷⁸ והוא אומר: **נשמו אוצרות**, והם אוצרות יין ושמן, ו**נהרסו ממגורות** – הן אוצרות⁷⁹ התבואה, והוא לשון אסיפה, כמו "גורה בחרמו" (חב' א, טו).⁸⁰ ואמר: **כי הוביש דגן** – סבה ל**נהרסו ממגורות**.⁸¹ ולדעת החכם הקמחי ז"ל, **פרודות** – גרעיני התבואה, שהם נפרדים זה מזה, ונתעפשו **תחת מגרפותיהם**, והם חתיכות העפר,⁸² מחסרון המטר שהיה בזמן הארבה; ויהיה **מגרפותיהם** כמו "באבן או באגרוף" (שמ' כא, יח).⁸³

[יח] מה נאנחה בהמה נבוכו עדריו בקר כי אין מרעה להם גם עדריו הצאן נאשמו. **נאנחה** – כמו "ונסו יגון ואנחה" (יש' לה, י). **בהמה** – כולל לפ'ט שפרט אח"כ: **בקר וצאן**; או לקחו בכאן בייחוד על החיה,⁸⁴ כי כבר תִּקְרָא 'בהמה', כאומר "זאת החיה אשר תאכלו מכל הבהמה" (וי' יא, א); ואמרו ז"ל: "חיה בכלל בהמה" (חולין ע"ב).⁸⁵ **נבוכו** – לשון מבוכה ובלבול וטרוף. ואמר: **גם עדריו הצאן נאשמו**⁸⁶ – כי עם⁸⁷ היותם קטנים ויספקם מזון מעט, לא מצאו מרעה, **נאשמו**; והוא לשון שממה, כמו "תאשם שמרון" (הו' יד, א).⁸⁸

-
- 74 כך ריב"ג, **השרשים**, שורש 'עבש'; וכך רש"י ואחרים.
- 75 "גרבי חמר (=חביות היין) תחות מגופתהון". בעקבותיו רש"י ואחרים. נראה שתרגם כך בשל הדמיון בין המילים. ושם קרא ברי"ש במקום וי"ו?
- 76 מחוסר שימוש.
- 77 הפירוש הזה (כפי שמוכיח ההקשר).
- 78 הכתוב בסמוך מעיד עליו. המליצה (על פי איוב לו, לג) מצויה אצל רי"ק, ראב"ע ואחרים.
- 79 כראב"ע (ראו סימון [הערה 7 לעיל], עמ' 145, הערה לשורה 37).
- 80 ושם תקבולות: "כדגי הים, כלה בחכה העלה [...], יאספהו במכמתו".
- 81 קרוב לזה ראב"ע ב'שיטה האחרת'. הקשר בין שני הדברים אינו מבואר. אולי כוונתו: מחוסר שימוש וחוסר תחזוקה התפוררו.
- 82 כראב"ע.
- 83 וכבר קדם לו ראב"ע.
- 84 רוצה לומר, הכתוב לוקח כאן את המונח 'בהמה' בנפרד ('בייחוד'), כמין בפני עצמו, בהוראה של 'חיה', כמו שמפרש והולך.
- 85 פירוש זה מציע לראות בפסוק הזה שלושה מינים ולא שניים: חיה (שכאן נקראה במונח המקראי השכיח: 'בהמה'); בקר; צאן.
- 86 ככה"י: 'נאספו' (שלא כצייטוס הפסוק ולא כביאור בהמשך), ועל גבי המילה נמתחו שני קווים דקים אלכסוניים לסימון טעות (ואולי ניסיון לתקן את מה שנכתב?)
- 87 למרות, על אף.
- 88 וכך ביאר גם שם. כראב"ע ורד"ק.

[יט] אליך ה' אקרא כי אש אכלה נאות מדבר ולהבה ליהטה כל עצי השדה. **נאות** – דירות, והן מכלאות צאן ואהל הרועים.⁸⁹ יאמר: **אליך ה' אקרא**, שתסיר מעלי מכה זו – ולא לאחר, כי אין לו יכולת להצילני ממנה. וזהו⁹⁰ כי **אש אכלה נאות מדבר** וכו', כי להעדר יושביהן ישרפום.⁹¹

[כ] גם בהמות השדה תערוג אליך כי יבשו אפיקי מים ואש אכלה נאות מדבר. **תערוג** – לשון צעקה,⁹² והיא מיוחדת באיל, כמו "כאיל תערוג" (תה' מב, ב),⁹³ וכן הנעירה בחמור⁹⁴ והצהילה בסוס.⁹⁵ ואמר: **תערוג** – כל אחת ואחת כמו "בנות [ב224] צעדה" (בר' מט, כב),⁹⁶ [...] ולכן תצעק בעבור המים. **ואש אכלה נאות מדבר** – ר"ל נאות הדשא, כמו "בנאות דשא ירביצני" (תה' כג, ב); כי שם משכן הבהמות.⁹⁷

[ב, א] תקעו שופר בציון והריעו בהר קדשי ירגזו כל יושבי הארץ כי בא יום ה' כי קרוב. יש הפרש בין 'תקיעה' ל'תרועה', כי תקיעה היא פשוטה, ותרועה היא מסופקת אם היא 'שברים', והם תקיעות קטנות מופסקו' [ת] – או בלתי מופסקות.⁹⁸ וצונו ית' לעשות שתיהן בראש השנה באומר: "יום תרועה יהיה לכם" (במ' כט, א); וכל תרועה צריכה תקיעה לפנייה ותקיעה לאחריה, כמו שהוכיחו בתלמוד ראש השנה (בבלי, לד ע"א) מ"ותקעתם תרועה, תרועה יתקעו".⁹⁹ וכל זה לעורר הלבבות לשוב בתשובה, כי הוא

89 בדומה לרד"ק, וכך ת": "דיקות מדברא". המילה דיר אינה נמצאת במקרא אלא במשנה.

90 הקריאה לישועה.

91 הערה לביאור זה ראו לעיל במבוא, עמ' 000.

92 כריב"ג, **השרשים**, שורש ער"ג, רש"י וראב"ע. רד"ק על תה' מב, ב: "תערג' – תהמה ותזעק מרב תאוה. ולשון 'עריגה' נופל על האיל, כמו לשון 'געיה' בשור".

93 כרש"י, רי"ק, ראב"ע ורד"ק.

94 כך בספרות חז"ל; במקרא גורי אריות נוערים (יר' נא, לח).

95 כגון יר' ח, ח.

96 כראב"ע ורד"ק, וכפי שביאר שם רש"י: 'צעדה' (בלשון יחידה) – כל אחת ואחת. אכן, הצורה הארכאית הזאת של סיומת העבר לנסתרות מופיעה במקומות נוספית במקרא (כגון יר' כב, מט), וכן הוא בארמית המקראית.

97 השוו הביאור לאותו צירוף עצמו. ובהקשר זהה, בפסוק הקודם. נראה שנאלץ לבאר כאן כך כי המשוועות לישועה בפסוק זה הן הבהמות. ראו גם להלן ב, כב, ושם: 'דשאו נאות מדבר'. היה מקום להביא כאן את ההיגד הזה כאסמכתא טובה יותר.

98 הכוונה לקולות המכונים 'שברים' ו'תרועה', ואלו שתי מסורות כיצד מקיימים את מצוות 'תרועה'. ראו בבלי ראש השנה לג ע"ב, שם נידונה סוגיית הקולות הללו – כגניחות או כיללה ('יבבה'; זאת בהתאם לתרגום אונקלוס לציון 'יום תרועה' – "יומא דיבבא"). בשל הספק תיקנו להשמיע כל הקולות ל'תרועה'.

99 הכוונה לבמ' י, ו, בפסקה המפרטת שימוש בשופר כסימנים "למקרא העדה ולמסע את המחנות" (שם, פס' א-ז). הגמרא שם מבארת את הלשון 'ותקעתם תרועה' – תקיעה בפני עצמה ותרועה בפני עצמה. ומוסיפה הגמרא ביחס להשמעת ה'תרועה', שצריך להשמיע 'תקיעה' (פשוטה) לפנייה ו'תקיעה' נוספת לאחריה: 'ומנין שפשוטה (זו הנקראת 'תקיעה') לפנייה? תלמוד לומר: 'ותקעתם תרועה', ומנין

כאלו אומר התוקע: הקיצו ישנים מתרדמתכם ושובו אל ה' אליכם¹⁰⁰, כאשר באר הר"ם ז"ל בהלכות תשובה (ג, ד). וזהו אומרו בכאן: **תקעו שופר בציון, והריעו בהר קדשי** – תקיעה ותרועה¹⁰¹; ואומרו: **בהר קדשי** – והוא הר ציון בעצמו. [...] וכאשר **ירגזו** – ישובו בתשובה ויתקנו¹⁰² ואמ'רו: **כי בא יום ה'** – ר"ל, הרי הוא כאלו בא, אחר שהוא **קרוב**.

[ב] יום חשך ואפלה יום ענן וערפל כשחר פרוש על ההרים דמות¹⁰³ עם רב ועצום כמוהו לא נהיה מן העולם ואחריו לא יוסיף¹⁰⁴ עד שנות¹⁰⁵ דור ודור. **יום חשך ואפלה** – כי הארבה היה מכסה עין כל הארץ כארבה מצרים שנאמר בו: "ותכס¹⁰⁶ את עין כל הארץ" (שמי' י, טו). ואמרו: **כשחר פרוש על ההרים** – כי אור השחר יפרוש ראשונה על ההרים, וכל מה שיעלה השמש ירד למטה; וככה הארבה בעת בואו נשתטח ראשונה על ההרים. **עם רב ועצום** – דרך השאלה.¹⁰⁷ **כמוהו לא נהיה מן העולם** – כבר בארתי למעלה (על א, ב) שאין זה סותר אומרו בארבה מצרים: "ואחריו לא יהיה כן" (שמי' י, יד), כי אותו¹⁰⁸ מדבֵּר במצרים, וזה בארץ ישראל.¹⁰⁹

[ג] לפניו אכלה אש ואחריו תלהט להבה, כגן עדן [א225] הארץ לפניו ואחריו מדבר שממה וגם פליטה לא היתה לו.

לפניו אכלה אש – כי הוא כאש בוער¹¹⁰ לפניו, שאוכל ומבער כל מה שימצא, **ואחריו תלהט להבה** – כי (מאחריו תלהט להבה כי)¹¹¹ מה שיותר הוא, יבא מין [אחר]¹¹²

שפשוטה לאחריה? תלמוד לומר: 'תרועה יתקעו'. וכן קובעת הגמרא, שדין זה חל גם ביחס לראש השנה. אך בדף לג ע"ב הדבר נלמד מלשון וי' כה, ט (הפסקה העוסקת בשנת הויבל) בדרך זו: 'והעברת שופר' (היינו 'פשוטה') – 'תרועה' – 'תעבירו שופר' (שוב 'פשוטה').

100 כך בכתב-היד.

101 ואין זו תקבולת שירית גרידא (כדעת רד"ק: "כפל עניין במלות שונות"). יש חשיבות לכך שגם תוקעים וגם מריעים, כי זו הדרך לעורר זעזוע וחרדה.

102 מבאר לשם מה הטלת החרדה.

103 תיבה זו אינה מופיעה בספרים שלנו; השוו לשון יש' יג, ד: "קול המון בהרים דמות עס־רב". ראו שם הפסקה כולה, פס' ב-יג, וקרבנה ללשון יואל כאן.

104 בספרים שלנו: 'יוסף'; השוו שמי' יא, ו.

105 בספרים שלנו: 'שני'; השוו דב' לב, ז.

106 בספרים שלנו: 'ויכס'.

107 בדומה לזה לעיל א, ו.

108 הפסוק בשמות.

109 ראו גם לעיל עמ' 000.

110 זהו דימוי בלבד; כרש"י.

111 נראה כי תיבות אלה נכפלו בטעות בגלל חזרת המילה 'כי'.

112 נראה שהתיבה נשמטה בשל קפיצת עין.

אחריו ויבערנו לגמרי כלהבה, וכאומרו "יתר הגזם אכל הארבה" (לעיל א, ד). **כגן עדן הארץ לפניו** – ר"ל, קודם באו; ¹¹³ או: קודם שיתחיל לאכול; **ואחריו מדבר שממה וגם פליטה לא היתה לו** – כי אין צמח שימלט ממנו שלא ישחיתנו.

[ד] כמראה סוסים מראהו וכפרשים כן ירוצון. נראה במרוצתו ¹¹⁴ **כמראה הסוסים**, שרצים בחוזק ובמהומה, **וכפרשים** שירוצו בסוסיהם בקלות גדול מצד העקיצות שיפרישו בהם, ¹¹⁵ **כן ירוצון** גם הם בקלות.

[ה] כקול מרכבות על ראשי ההרים ירקדון כקול להב אש אוכלה קש כעם עצום ערוך מלחמה.

כקול מרכבות – משמע ¹¹⁶ קול כקול מרכבות. **על ראשי ההרים ירקדון** – לקלותם. ¹¹⁷ **כקול להב אש אוכלה קש** – ר"ל משמיע קול שרפה **כקול הלהב כשאוכלה קש** שהוא דק וילהב בו האור ומשמע קול, והוא ערוך לעשות מעשהו בעוצם **כעם** ¹¹⁸ **עצום**, **ערוך מלחמה**. **וערוך** – סמוך. ¹¹⁹

[ו] מפניו יחילו עמים כל פנים קבצו פרור. ¹²⁰ פארור – קדרה של נחשת, כמו: "ובשלו בפארור" (במ' יא, ח). ¹²¹ אמר: **מפניו יחילו** ויפחדו **עמי'** רבים, עם ¹²² היותו עם אחד, ¹²³ עד **שכל פנים** של העמים **הם קבצו פארור** ושחרירות כפארור שהוא שחור, ¹²⁴ כאומרם ז"ל: "נהפכו פניהם כשולי קדרה" (מדרש תהלים כד, ו). ¹²⁵ ואל"ף 'פארור' נחה. ¹²⁶

113 ולא במשמעות המרחב; כרש"י, ר"ק וראב"ע (השיטה האחרת).
 114 כך כל קודמיו; לא צורתו של הארבה.
 115 בשל הדקירות שידרבנו בהן את סוסיהם. 'יפרישו' – מלשון 'פרשים' (אפשר שהפועל הזה הוא תחדיש של רי"ח).
 116 להלן: 'משמיע קול' ו'משמע קול'.
 117 אמור על הארבה ולא על המרכבות; ההשוואה למרכבות היא רק לעניין הרעש.
 118 כן נראה לגרוס, כלשון הכתוב; בכתב-היד: 'רעם'.
 119 האות ע' במילה 'ערוך' מנוקדת בחטף, והדבר תואם את קריאת 'ערוך מלחמה' כסמיכות. כרש"י.
 120 אך בהמשך נכתב נכונה: "פארור".
 121 אכן אין מכאן ראיה שהוא מנחוש; כלי הבישול הנזכרים בתורה היו עשויים נחושת או חרס (ראו ו'ו, ו, כא) ושמא גם ממתכות אחרות; ראו במ' לא, כב-כג.
 122 למרות, על אף.
 123 ראו פס' ב.
 124 כרש"י, יפת בן עלי (מובא בראב"ע) ורד"ק, וכך כותב יונתן: "כל אפיא אתחפאה אכרום אוכמין [=השחירו] כקדרא".
 125 ו'קדרה' ו'פרור' הם כלי בישול על האש והם צוברים עליהם פיח.
 126 ראו רש"י וראב"ע (בשם יפת). ריב"ג (**השרשים**, שורש פא"ר, **והרקמה**, עמ' קלז) וראב"ע עצמו

[ז] כגבורים ירוצון כאנשי מלחמה יעלו חומה ואיש בדרכיו ילכון ולא יעבטון אורחותם. **יעבטון** – אין לו חבר;¹²⁷ ולפי עניינו ר"ל: יעותון.¹²⁸ ולדעת יונתן:¹²⁹ לא יעכבו,¹³⁰ כי יתנועעו תמיד ולא ישקטו.

[ח] ואיש אחיו לא ידחקון גבר במסלתו ילכון ובעד השלח יפולו ולא¹³¹ יבצעו. לקלותם **לא ידחקו איש את אחיו**, וכל אחד [2225] ילך **במסלתו** – לא יטה ימין ושמאל¹³² מדרכו. **השלח** הוא החרב החדה.¹³³ **יבצעו** – כמו 'פצעו'; "ובצעם בראש כלם" (עמ' ט, א).¹³⁴ יאמר, כי לקלותם יפלו מעצמם וברצונם בחדוד החרב ויחננו¹³⁵ שמה, **ולא יבצעו** בחרב שום פצע.¹³⁶ ולדעת יונתן: בעבור שליחות האל ומצותו יפלו עצמם בארץ **ולא יבצעו**, ר"ל: 'בצע כסף לא לקחו'.¹³⁷

[ט] בעיר ישוקו בחומה ירוצון בבתים יעלו בעד החלונות יבאו כגנב. **ישוקו** – לשון חביטה בשוקים,¹³⁸ כמו: "כמשק גבים שוקק בו" (יש' לג, ד);¹³⁹ כי כאשר יתנועעו בשוקיהם ומשמיעים¹⁴⁰ בהם קול. ולדעת יונתן הוא לשון כלי זיין, כמו 'בנשק יבערו אש' (יח' לט, י). **בבתים יעלו**, ולא תהיה¹⁴¹ עלייתם בסולם העלייה אלא **בעד** החלונות, **כגנב** שמעמיד סלם של שובך אצל החלון ועולה בו לבית לגנוב, לפי שמוצא הדלת סגור.

סבורים שהאל"ף שורשית, והמילה היא צורה מורחבת של 'פאר' (ראב"ע: דוגמת 'סגיר'); והכונה: פארן של הפנים התכווץ. ראו סימון (הערה 7 לעיל), עמ' 150, והערה לשורה 11.

127 אינו קשור עם לשון 'עבטו' (כגון דב' כד, י).

128 ראו ראב"ע, המוסיף כי כך גם בערבית.

129 נוסף ממעל לתיבה זו: 'ר"ל'.

130 "ולא מעכבין". כך ריב"ג, **השרשים** (שורש עב"ט); רד"ק, **השרשים**.

131 כך ברש"י, בראב"ע (המקובל והשיטה האחרת) ואצל אחרים; בספרים שלנו: "לא".

132 הלשון על פי במ' כ, יז, יט.

133 כריב"ג (**השרשים**, שורש של"ח), רש"י, רי"ק, ראב"ע ורד"ק.

134 כך מבאר בעמוס את מילה 'בצעם'; אך מוסיף (על פי חז"ל) שהוא לשון 'בצע כסף', כפי שמביא להלן בשם יונתן. הביאור כמו 'פצעו' וגם האסמכתא נמצאים כאן אצל פרשנים שונים. כך ריב"ג, **השרשים**, שורש בצ"ע. ראו הערה 136.

135 לשון רד"ק.

136 מפילים עצמם מרצונם אפילו על חוד החרב וחונים עליה – ולא יפצעו.

137 לשון שו"ה, יט. יונתן מתרגם כאן: "לאחר דאינון שליחין ["בשלח"] – אזלין וקטלין, ולא מקבלין ממון".

138 ראב"ע: "לשון שוק וירך". וכך רד"ק, המוסיף: "לפי ששוקיו ארוכות, ועוד: כי הולך תמיד".

139 פסוק זה מובא כאן ברש"י ומבואר במשמע של השמעת קול. רד"ק מבאר במשמע של ריבוי ההליכה.

140 כך בכתב-היד.

141 בכתב-היד: "תחיה".

[י] לפניו רגזה ארץ רעשו שמים שמש וירח קדרו וככבים אספו נגהם. **אספו נגהם** – הכניסו אורם;¹⁴² או: כרתו, כמו: "אסוף אסף כל" (צפ' א, ב). והכל משל.¹⁴³

[יא] וי' נתן קולו לפני חילו כי רב מאד מחנהו כי עצום עושה דברו כי גדול יום ה' ונורא מאוד ומי יכילנו.

מדרכו ית' להתרות החוטאים ולהודיעם הרעה העתידה לבא עליהם טרם בואה יען ישובו בתשובה. וזהו אומרו בכאן: **וה' נתן קולו לפני חילו**; וה' עשה במכה הזו מנהגו הטוב, והוא שנתן קולו והכריז הרעה הזו קודם בואה; וזהו לפני חילו – ר"ל קודם שיבא חילו זה,¹⁴⁴ והוא הארבה; ומהו הקול? הודיע **כי רב מאד מחנהו** – בכמות; וגם הודיע **כי עצום הוא** – בכח. והודיע עוד שהוא **עושה דברו**,¹⁴⁵ ולא יפל דברו ארצה.¹⁴⁶ מכל אשר יצוהו. והודיע גם: **כי גדול יום ה' ונורא מאד ומי יכילנו?** ואמר זה, לפי שכבר היה אפשר, שעם¹⁴⁷ היותו **רב ועצום ועושה דברו**, שיוכלו לסבול מכה זו; לכן אמר **ומי יכילנו?** – ר"ל: מי יסבלנו?¹⁴⁸ כמו "נלאתי כלכל לא אוכל" (יר' כ, ט). או יאמר ממשל,¹⁴⁹ כי מדרך המלך שיש לו חיל מזומן להלחם, כאשר [א226] ירצה להתחיל המלחמה, הוא בעצמו יקרא בקול גדול ויאמר להם שיתחילו להלחם ויחזקם בדבריו, וגם יצוה לתקוע בחצוצרות לסימן. וזהו אומרו בכאן: **וה' נתן קולו לפני חילו**; ושבח חילו מג' פנים: הא' – ברבוי הכמות, וזהו **כי רב מאד מחנהו**; והב' – בכח והעוצם, וזהו אומרו **כי עצום**, והג' – היותו נשמע אליו ועושה כל מה שיצוהו, וזהו **עושה דברו**, ולכן הוא בטוח כי כשיתן לפניו קולו, מיד יקיים כל מה שיצוהו. ולהיות יום זה של מלחמה זו **יום ה'**, ר"ל, שהמלך הלוחם עם עמו הוא השם ית' שמו, לכן יום זה **נורא מאד ומי יכילנו**.

[יב] וגם עתה נאם ה' שובו עדי בכל לבבכם ובצום ובכי ומספד.¹⁵⁰ הנה התשובה האמיתית היא קודם בוא הצרה, כי אחר בואה הלא היא נעשית על צד ההכרח והאונס, והפעולה האונסיית לא תקבל השבח והגנות, כמבואר בספר המדות

142 כרש"י; רד"ק: "אספו אורם לתוכם".

143 כרד"ק, המציין כי תיאורים כאלה שכיחים, כגון יש' יג, י והם משל. אינם מבארים את הכתוב כמשמעו, על דרך "ויכס את עין כל הארץ ותחשך הארץ" (כך רי"ק; ראו לעיל פס' ב).

144 'לפני' במשמע 'קודם'; וכך רש"י, רי"ק ורד"ק – ולא על דרך "וה' הולך לפניהם" (שמ"ג, כא) ודומיו. ראו הסתייגותו של ראב"ע מפירוש כזה ש"איננו על דרך הלשון", והוא עצמו מבאר בדרך האחרת, שרי"ח מביא להלן בהרחבה ("ממשל").

145 זהו אפיון נוסף ולא כינוי גרידא. ראו עוד בהמשך.

146 (על-פי שמ"א ג, יט).

147 על אף.

148 כרד"ק (המביא פסוק אחר כראיה).

149 על דרך משל. לשון זה נמצא גם בחיבוריו האחרים.

150 בספרים שלנו: "ובבכי ובמספד". ראב"ע: "ובכי".

לארסטו.¹⁵¹ וזהו מאומר¹⁵² יפתח לזקני גלעד: "ומדוע באתם אלי עתה כאשר צר לכם?" (שו' יא, ז), ולכן אמר ית', כי אין מחוקק¹⁵³ לומר כזה¹⁵⁴ לשב מתוך הצרה, אבל ההפך; ואמר "בצר לך ומצאוך וכו' ושבת עד ה' אלי"ך" וכו' (דב' ד, ל). ואמר: "כי אל רחום" וכו' (שם, פס' לא), כלומר, אין זה לפי שורת הדין אלא למעלה ממנה,¹⁵⁵ למִדַּת רחמנותו ית', ולמען זכות אבותיך.¹⁵⁶ והנה עתה יואל במאמר האל צוה לישראל קודם בוא הצרה שישבו בתשובה, כאומר למעלה (א, יד): "קדשו צום קראו עצרה" וכו' – ולא רצו לשוב, והביא עליהם המכה ההיא;¹⁵⁷ ועתה אומר: **וגם עתה נאם ה', ר"ל, וגם עתה** – שאתם מונחים בצרה, ולפי שורת הדין לא תועיל התשובה, עם כל זה **נאם ה' ומִאֲמָרוֹ**¹⁵⁸ הוא שתשובו אליו ויסירה מעליכם, אבל יודע לכם כי צריכים אתם עתה לעשות תשובה יותר חזקה והפעליות יותר חזקים מלבראשונה. ולכן צום עתה מחדש על הבכי, ועל קבוץ העוללים ויונקי שדים ויציאת החתן מחדרו והכלה מחופתה, ובכי הכהנים בין האולם והמזבח, וסדר התפלה (להלן פס' טז-יז); וזה כי כח גדול צריך לרפאת החולה מחליו – מלקיים [226ב] הבריא בבריאותו שלא יחלה. אז"ל "לעולם יבקש אדם רחמים שלא יחלה, שאם יחלה, אומרים לו 'הבא זכות ותִפְטָר'" (שבת לב ע"א). כלומר, לא יועיל לו בקשת הרחמים לבד. ואמר: **בכל לבבכם** – שגם היצר הרע, והוא הכח הַתְּאֲוָנִי יסכים לזה;¹⁵⁹ או שלא יהיה חלק מלבכם מסכים לזה וחלק אחר בלתי מסכים. ואומר: **ובצום ובכי ומספד** – כי הם הפעולות יעוררו האדם לשוב בתשובה שלמה להכניע לבבו.

-
- 151 מעשה שעושה אדם בכפייה, אין מקום לגנות אותו או לשבח. אלא אם כן נעשה מרצונו החופשי. המקור הישיר של ר"ח הוא ר' יוסף אלבו, **ספר העיקרים**, מאמר ד, פרק כז; הדין המקורי נמצא באריסטו, **ספר המידות - האתיקה לניכומאכוס**, ספר ג, פרקים א-ב, 1109-1112 א. ראו גם Z. Harvey, "Albo on Repentance and Coercion," *Jewish Law Annual* 21 (2015), p. 51, n. 16
- 152 כך בכתב-היד.
- 153 מנהגו של ה'.
- 154 כדברים האלה, כמו שענה יפתח לפונים לבקש עזרתו.
- 155 על פי שורת הדין, תשובה שנעשית בגלל צרה שבאה היא חסרת ערך. רק בשל מידת רחמיו של ה' יתברך הוא נענה גם לתשובה במצב כזה.
- 156 כאמור בהמשכו של הפסוק: "ולא ישכח את ברית אבתיו אשר נשבע להם".
- 157 כך מבאר את לשון "וגם עתה": כשכבר פקדה אותם הרעה. כך תופס גם ראב"ע (בביאורו לפס' א). שלא כר"ק המבאר: "טעם 'וגם' – רוצה לומר, אם לא תשובו לפני בואו [הארבה], **גם עתה** – אחרי בואו – אני מזהירכם שתשובו. ואמר, 'כי קרוב עת בואו'; וכל אלה דברי הנביא בטרם בוא הפרוענות. רד"ק משווה עם פס' א.
- 158 רוצה לומר, המילים "נאם" כאן אינן לשון נוסחתית לציון מקור הנבואה, ה', אלא חלק מתוכנה: וגם בשעה זו מודיע ה' ("וגם עתה נאם ה'") שהוא מסכים לקבל את תשובתכם.
- 159 כך נדרש ביטוי זה בדב' יא, יג במשנה (ברכות ט, ה): בשני יצריך.

[יג] וקרעו לבבכם ואל בגדיכם ושובו אל ה' אלהיכם כי חנון ורחום הוא ארך אפים ורב חסד ונחם על הרעה.

קריעת הלב – משל להסיר מהלב האמונות הרעות והמחשבות המגונות, כי הן¹⁶⁰ המפסידות הנפש והגוף והן סבת המכות והפצעים. **ואל בגדיכם** – ר"ל, אין הדבר תלוי בקריעת הבגד, כאומרם ז"ל: לא השק והתענית והאפר גורמים אלא תשובה וכשרון המעשים;¹⁶¹ אבל קריעת הבגד על צד ההתעוררות לקריעת הלב – כמה וכמה טובה. ודרך דרש: **קרעו לבבכם**, ואז לא תקרעו **בגדיכם** מרוב האבל והצער; **ושובו אל ה' אלהיכם** – ר"ל, ושובו אל ה' מצד היותו ה', המורה על הרחמים, וגם מצד **אלהיכם**;¹⁶² ולפי¹⁶³ שאמר ה', יבאר מדותיו; והוא אומר: **כי חנון ורחום הוא** וכו'.¹⁶⁴

[יד] מי יודע ישוב ונחם והשאיר אחריו ברכה מנחה ונסך לה' אלהיכם. מהכרח התשובה ידיעת העון,¹⁶⁵ כי מי שלא ידע שחטא, לא יוכל לשוב; דמיון¹⁶⁶ זה האיש שלא ידע שהוא חולה, לא יבקש רפואה לעצמו. וזהו מאמרו ית' לנביא: "קרא בגרון וכו' והגד לעמי פשעם" (יש' נח, א). וזהו מאמר דוד: "מנסתרות נקני" (תה' יט, יג), ר"ל, מהעונות הנסתרות ממני שחטאתי ולא אדע שחטאתי, נקני מהם אתה, כי לא אוכל אני לנקות עצמי מהם. ולכן אמר: **מי יודע**, ר"ל מי שיודע ויכיר עונותיו,¹⁶⁷ **ישוב** מהם. והתשובה היא שיסור עצמו מהם ולא ישוב לעשותם. וכאמרו: "יעזוב רשע דרכו" (יש' נה, ז). ואמר עוד: "ולא נאמר עוד אלהינו למעשה ידינו" (הושע יד, ד).¹⁶⁸ ועוד תנאי [א227] אחר, והוא תיקון העובר ונחם,¹⁶⁹ ר"ל שיתחרט ממה שעשה, כי החרטה תורה

160 כתב-היד כאן אינו ברור; שתי המילים הללו מופיעות כתיבה אחת בת שלוש אותיות: 'כ-ן' (?).

161 השוו משנה תענית ב, א.

162 שם ההוויה מורה על מידת הרחמים, ושם 'אלהים' מורה על מידת הדין.

163 בכתב-היד, בטעות: ולפי' (כאילו זהו קיצור).

164 ראו שם' לג, יג; לד, ה; ראש השנה יז ע"ב ועוד.

165 מבאר: 'מי אשר יודע'. לביאורו, כמובא להלן, זהו גם הנושא של הפעלים הבאים. כך ת", "מן ידע דאית בידיה חובי, יתוב מנהון ויתרחים עלוהי; וכל מן דיתוב, ישתבקון ליה חובוהי ויקבל ברכן ונחמן" (מי שיודע שיש בידי עונות, ישוב מהם וירחם עליו, וכל מי שישוב, יבוטלו לו עונותיו ויקבל ברכות ונחמות). בדרך קרובה לזו צועדים מקצת הפרשנים המסורתיים – אם כי בגוונים שונים, כגון בביאור מיהו הנושא של "נחם"; וראב"ע (השיטה האחרת), הכותב: "מי שיש לו דעת, ישוב ונחם מן הרעות שיעשה"; ורד"ק. זאת לעומת ביאור ההיגד 'מי יודע' במשמע של 'אולי' – כראב"ע בפירושו המקובל, וכמובא ברד"ק כ"ש מפרשים' (ככש"מ"ב, יב, כב), והנושא של "ישוב ונחם" הוא: ה'. אך ראו עוד להלן, הערה 170.

166 כדוגמת.

167 בכתב-היד סוף המילה אינו ברור; 'עונותיהם'?

168 העיקר בהבאת פסוק זה הוא במילים "ולא נאמר עוד". ושמא כוונתו היא למחזיק במעשיו הרעים ונותן להם, כביכול, תוקף של מצוות ואפילו של קדושה.

169 חובתו של העבריין הניחם עתה על מעשיו היא לתקן עצמו, כפי שמבאר והולך. ברם, בפירושו ליונה ג, ט, שינה ר"ח ממה שביאר כאן, וכך הוא כותב: "...מי שידע, ישוב ממנו מיד. 'נחם' [...] ר"ל ויתחרט

שכאשר עשה הפועל הוא היה בלתי מיושב בדעתו ולא עשה הפועל הוא המגונה בשכל, כי פעולות השכל, כאשר יאמר אריסטו במדות, לא יקבלו החרטה.¹⁷⁰ והנה לפי זה כלל בכאן ג' תנאים לתשובה: הא' – ידיעת החטא שעליו תהיה התשובה, וזהו אומרו **מי יודע**; והב' – התנאי הנקרא בפרט 'תשובה', והוא אומרו **ישוב**, והוא עזיבת החטא; והג' – החרטה, והוא אומרו **ונחם. והשאיר אחריו ברכה** – ירצה: אם היתה התשובה קודם הצרה, הייתם (נושאים)¹⁷¹ נושעים מכל הרע שעבר עליכם; ועתה, אם תשובו בצרה,¹⁷² אין תועלת בה לתקן הרע העשוי כבר,¹⁷³ אבל התיקון יהיה בשארית;¹⁷⁴ ולכן השב ישאיר אחריו – במה שנשאר, ברכה ותוספת טובה לאכול לשבעה, וגם להקריב ממנו מנחה ונסך לה'.¹⁷⁵

[טו] תקעו שופר בציון קדשו צום קראו עצרה.
כבר פירשתיו למעלה (פס' א).

[טז] אספו עם קדשו קהל קבצו זקנים אספו עוללים ויונקי שדים יצא חתן מחדרו וכלה מחופתה.
אספו עם – הם המון העם. **קדשו קהל** – הם הנכבדים שבהם, קריאי העדה.¹⁷⁶ **קבצו זקנים** – הם הסנהדרין, כמו "וילכו אחריו זקני ישראל" (במ' טז, כה). [...]

[יז] בין האולם ולמזבח יבכו הכהנים משרתי ה' ויאמרו חוסה ה' על עמך ועל תתן נחלתך לחרפה למשול במ גוים למה יאמרו ¹⁷⁷ איה אלהיהם.
האולם – הוא הנקרא בלשון רז"ל 'בית שער' (משנה מעשרות ג, ו ועוד),¹⁷⁸ והוא כמו

האלהים ממה שגזר". נאלץ לעשות כן כי שם נאמר במפורש: "מי יודע ישוב ונחם ואלהים ושב מחרון אפו". ראו שם ובביאורנו.
170 הדברים אינם מנוסחים כך אצל אריסטו אלא מועתקים במדויק מר"י אלבו (ראו הערה 152 לעיל), המוסיף: "כמו שאמר אריסטוטלוס בספר המדות". וכאן מצטט ר"י אלבו את דברי הגמרא ביומא סב ע"א.

171 בכתב-היד: "היותם"; ולאחריו "נושאים" עם סימן למחיקה.

172 לאחר שכבר באה המכה.

173 לבטל את הפורענות שכבר קרתה; למשל, להחזיר את הפרי שכילה הארבה.

174 במה שנותר ועדיין לא נפגע.

175 בכוחה של התשובה להביא ברכה רבה במה שניצל ולא נפגע, כך שיהא בו די גם לאכול לשובע וגם לעשות מנחה ונסך לה'. לפירושו, הנושא של כל הפעלים בפסוק – 'ישוב', 'ונחם', 'השאיר' – הוא האדם שחטא, ולא ה', מכיוון שאי אפשר לומר כי ה' 'ישאיר אחריו [...] מנחה ונסך לה' אלהיכם'. רוב המפרשים לא התייחסו לקושי שבהזכרת "השאיר" בפסוק זה. ראב"ע מבאר "זה החילה" (הארבה, הפועל בשליחות ה'), כך גם רש"י (לפי גרסה אחת): הארבה.

176 על-פי במ' א, טז; כו, ט.

177 בספרים שלנו נמצאת כאן המילה "בעמים".

178 כרד"ק מל"א ו, ג; ז, ועוד.

פרוזדור שהיה קודם ההיכל, ובינו למזבח הוא מקום קדוש, לא יכנסו בו ישראל, כי אם **הכהנים**; ולכן אמר **יבכו הכהנים** לבדם שם. **חוסה** – מלעיל.¹⁷⁹ **נחלתך לחרפה** – כי מפני הרעב יצאו רבים [227] מהם ללכת לבין הגוים לגור שם, וכאומרו "ויהי רעב בארץ וירד אברם מצרימה" (בר' יב, ב). וכן "ויהי רעב בארץ וילך איש מבית לחם יהודה לגור" וכו' (רות א, א). וזה חרפה להם, כאומ': "ולא אתן אתכם חרפת רעב"¹⁸⁰ בגוים" (פס' יט). ואמרו: **למשול במ גוים** – כי בלכתם בארצות הגוים ימשלו שם במ.¹⁸¹ וי"א כי **למשול** כמו "והיית לשמה למשל ולשנינה" (דב' כח, לז).¹⁸² **איה אלהיהם** – להצילו מהרעב.

[יח] ויקנא ה' לארצו ויחמול על עמו. [יט] ויען ה' ויאמר לעמו הנני שולח לכם את הדגן ואת התירוש ואת היצהר ושבעתם אותו ולא [אתן]¹⁸³ אתכם עוד חרפה בגוים. יגיד כי תפלתם לא תשוב ריקם, כי מיד ישמעם השם ויושיעם. **ויקנא** – ר"ל, חרה לו על הרעה שהביא בארצו המיוחדת לו, והיא ארץ ישראל; **ויחמול על עמו** – ר"ל שנחם על הרעה, אם מצד **ארצו**, ואם מצד **עמו**, על דרך "והארץ אזכור" (וי' כו, מב). **ושבעתם אותו** – ממנו, כי כבר ישמש 'את' בלשון 'מן', כמו "כצאתי את העיר" (שמ' ט, כט). ויונתן תרגם 'ויקנא' לשון חמלה.¹⁸⁴

[כ] ואת הצפוני ארחיק מעליכם והדחתיו אל ארץ ציה ושממה את פניו אל הים הקדמוני וסופו אל הים האחרון ועלה באשו ותעל צחנתו כי הגדיל לעשות. **הצפוני** – הוא הארבה, לפי שבא מפאת צפון;¹⁸⁵ ויונתן תרגם: "וית עמא דאתי מצפונא". נר' בעיני, שקרא "עמא" לארבה, כמו שאמר למעלה: "עם רב ועצום" (לעיל פס' ב). ורש"י ז"ל אמר שכוונתו על מלך אשור;¹⁸⁶ ולא ישר בעיני, כי מה ענין זה לכאן? ועוד, אומרו את פניו אל הים הקדמוני וכו', וכן **ועלה באשו** – כל זה הוא על הארבה בהכרח. **אל ארץ ציה ושממה** – שלא ימצא שם מה יאכל¹⁸⁷ וימות בהכרח. ואומרו **את פניו** וכו' – יבאר מרחק הארבה כמה היה גדול,¹⁸⁸ והוא **שפניו**, ר"ל ראשו, היה סמוך אל **הים הקדמוני, וסופו אל הים האחרון**. ואמר שימות בארץ ציה ושממה, עלה באשו

179 כרד"ק.

180 המילה הזאת עצמה אינה בפסוק. אך ראו יח' לו, כט-ל: "וקראתי אל הדגן והרביתי אתו ולא אתן עליכם רעב. והרביתי את פרי העץ ותנובת השדה למען אשר לא תקחו עוד חרפת רעב בגוים".

181 כראב"ע ורד"ק.

182 כרש"י.

183 התיבה חסרה בכתב-היד.

184 "וחס יי על ארעיה" – בהתאמה עם 'ויחמל'.

185 כראב"ע ורד"ק.

186 רש"י (מקצת נוסחאות) מביא דעה זו בשם התרגום – אך בנוסח התרגום שבידינו זה אינו נמצא.

187 כראב"ע ורד"ק.

188 כרד"ק.

וסרחונו, כמו "יובאש" (שמ' טז, כ).¹⁸⁹ **צחנתו** – ר"ל ריח רע מאד, ואין לו חבר במקרא.¹⁹⁰ ואמר **כי הגדיל לעשות** – הלצה:¹⁹¹ כי ימיתנו, יען **הגדיל לעשות** מעצמו רעה [א228] גדולה ממה שצוהו ית',¹⁹² על דרך אומרו: "וקצף גדול אני קוצף על כל הגוים, אשר אני קצפתי מעט והמה עזרו לרעה" (זכ' א, טו). ורז"ל אמרו דרך רמז, כי **הצפוני** הוא על יצר הרע הצפון בלבו של אדם שעתידי ליבטל לעתיד לבא (סוכה נב ע"א);¹⁹³ ואין מקרא יוצא מידי פשוטו.

[כא] אל תיראי אדמה גילי ושמחי כי הגדיל ה' לעשות.
אל תיראי¹⁹⁴ **אדמה** – שתהיי חרבה מפירותיך, **כי הגדיל ה' לעשות** עמך טובה גדולה מהרעה שהגדיל הארבה לעשות לך.¹⁹⁵

[כב] אל תיראו בהמות שדי כי דשאו נאות מדבר כי עץ נשא פרוי תאנה וגפן נתנו חילם. אחר שחזק לב האדמה (פס' כא), יחזק (יחזק)¹⁹⁶ לב **הבהמות**, כי סבלו ג"כ רעה גדולה בצרת הארבה, וכמו שאמ': "גם בהמות שדה תערוג אליך" (לעיל א, כ).¹⁹⁷ **כי דשאו** – פעל מן 'דשא'. **נאות מדבר** – משכנות, כי במ ישבו הבהמות.¹⁹⁸ **חילם** – כחם, והוא פריים.¹⁹⁹

[כג] ובני ציון גילו ושמחו בה' אלהיכם כי נתן לכם את המורה לצדקה ויורד לכם גשם מורה ומלקוש בראשון.
אחר ששמח האדמה והבהמות, ישמח **בני ציון**; והזכירם באחרונה, כי הם תכלית הכל, והשפלים²⁰⁰ נבראו בעבורו, כמו שהזכיר האדם במעשה בראשית באחרונה לסבה זו (בר' א, כו-ל). **את המורה** – הוא המטר, והוא לשון [???] ²⁰¹ רווי, על שמרוה הארץ. ואמר **לצדקה** – ר"ל לא להיותו מטר סוחף ומפסיד, כמאמרו "ונשפטתי אתו וכו' ובגשם²⁰²

189 כראב"ע, השיטה האחרת.

190 ראב"ע: "ואין יע לו". המדקדקים והפרשנים מציינים כי כך מחייבים ההקשר והתקבולת.

191 לשון מליצית, והדברים נאמרו לגנאי, בסרקזם.

192 כראב"ע, השיטה האחרת.

193 מצוטט ברש"י וברד"ק.

194 כך בכתב-היד. ראו גם ראב"ע.

195 מלשון הכתוב אין לדעת מה הגדיל ה' לעשות, טובה או רעה (ראו פס' כ), ואפשר שהגדיל לעשות מעשה מופלא שאינו מיטיב או מרע.

196 כך בכתב-היד.

197 ההשוואה גם בראב"ע.

198 אך ראו ביאורו לעיל א, יט, כ.

199 כרד"ק.

200 האדמה ובעלי החיים.

201 לא ניתן לפענחו; אולי אותיות שחזר ומחק.

202 בספרים שלנו: "וגשם".

שוטף" (יח' לח, כב). ואמר זה, כי לפי שהארבה כלה כל הדשאים והפרי, המטיר אח"כ ה' על הארץ להצמיח הארץ,²⁰³ והמורה הזה היה ללחלח האדמה, יען יוכלו לחרוש אותה. ואמרו: **ויורד לכם גשם מורה**²⁰⁴ – הוא גשם אחר, שמורה ומורה הארץ אחר הזריעה לצמוח הזרע. ואמרו ומלקוש – הוא המטר היורד באחרונה סמוך לקציר; וזה כאמרו: "ונתתי מטר ארצכם בעתו יורה ומלקוש" (דב' יא, יד). ואמרו: **בראשון** – ר"ל בניסן, כאמרו: "בראשון בארבעה עשר יום לחדש" (במ' ט, ה). והוא²⁰⁵ נקשר עם **ומלקוש** לבד. ולזה נטה יונתן ואמר: "מטר בכיר בעידניה ולקישא בירח ניסן"; ואמרו: "בעדניה" – ר"ל במרחשון. ולדעת [א228] רז"ל, **בראשון** שב לשניהם,²⁰⁶ כי אותה שנה זרעו בניסן, ואז ירדו היורה וה**מלקוש**, כמבואר במס' תעניות (בבלי ה ע"א).²⁰⁷

[כד] ומלאו הגרנות בר והשיקו היקבים תירוש ויצהר. **והשיקו** – שרשו שו"ק, ואין לו זכר, ועניונו לפי מקומו,²⁰⁸ כפי' יונתן "והטיפו", ר"ל והציפו, כי יצופו הגבין²⁰⁹ ובהם היין והשמן עד שישפכו לארץ, כמו "אשר הציף ה' את ים סוף" (דב' יא, ד).²¹⁰

[כה] ושלמתי לכם את השנים אשר אכל הארבה הילק והחסיל והגזם חילי הגדול אשר שלחתי בכס. ר"ל כי יביא בשנים הבאות התבואה כפולה מהנהוג, עד שישלם מה שאכל הארבה בכל שנה ושנה.

[כו] ואכלתם אכול ושבוע והללתם את שם ה' אלהיכם אשר עשה עמכם להפליא ולא יבושו עמי לעולם. **אכול ושבוע** – הבטיחם על שובע הבטן.²¹¹ **להפליא** – כי פלא גדול היה הסרת הארבה ורבוי התבואה שלא על המנהג הטבעי. **ולא יבושו** – הבטיח' [ם] שלא יוכו במכת הארבה עוד.

203 כי מה עניין ברכת הגשם אצל ישועה ממכת הארבה.
 204 אחרי שכבר אמר "כי נתן לכם את המורה לצדקה".
 205 ציון הזמן "בראשון" בפסוקנו.
 206 ציון הזמן "בראשון" בכתוב מוסב הן על המורה והן על המלקוש.
 207 מובא ברש"י, ברי"ק וברד"ק.
 208 אין במקרא מופע נוסף של פועל כזה, ויש להבינו לפי ההקשר. זאת לעומת רש"י וראב"ע שפירושוהו מלשון השמעת קול (ראב"ע מצרף לזה את יח' ג, יג; ראו גם סימון [הערה 7 לעיל], עמ' 159, על שורה 58). אכן, אותו ביטוי עצמו חוזר להלן ד, יג.
 209 על פי ירמיהו יד, ג; ר"ל: יעברו על גדוניהם.
 210 כרד"ק.
 211 נראה שכונתו כאן לדרך שדרשו את הברכה "ואכלתם לחמכם לשבע" (וי' כו, ה): אוכל קמעא, והוא מתברך במעיו (תורת כהנים בהר, פרשתא ו [ט, ו]; ומובא ברש"י על הפסוק).

[כז] וידעתם כי בקרב ישראל אני ואני ה' אלהיכם ואין עוד ולא יבושו עמי לעולם. ואמר: בזה שאני מבטיח אתכם שלא תבושו לעולם, תכירו ותדעו כי אני בתוכם ואין כמוני.²¹²

[ג, א] והיה אחרי כן אשפוך רוחי על כל בשר ונבאו בניכם ובנותיכם זקניכם חלומות יחלומון בחוריכם חזיונות יראו.

נבואה זו, עד אָמרו: "כי ה' דבר" (להלן פס' ח), היא עתידה,²¹³ כי לא נתקיים מעולם שישפוך רוחו ית' על כל בשר. ואָמרו: **רוחי** – ר"ל רוח הקדש ורוח הנבואה. ואמר **אשפוך** – כי יהיה לרוב מאד מאד.²¹⁴ ואמר **על כל בשר** – כי לא יהיה במיוחדים לבד כזמן העובר.²¹⁵ והנה זכר בכאן (רוח הקדש)²¹⁶ ג' מדרגות: 'חלום', והוא המדרגה היותר קטנה, ו'חזיון', והוא גדולה ממנה, והוא בכאן **רוח**, רוח הקדש,²¹⁷ ו'נבואה', והיא הגדולה מכלן. וייחס הנבואה – והיא הגדולה – לקטנים; וזה תימא, כי הבחורים מוכנים יותר לנבואה מהקטנים, [א229] לגודל שכלם,²¹⁸ וכן הזקנים מוכנים יותר מהבחורים! ונוכל לומר כי יהיה דבר זה על זה האופן להורות ששפיכת הרוח בעת ההיא היא ענין נסוי, שלא על המנהג הטבעי, ולכן יהיה הפך הראוי לפי הטבע. ונוכל לומר עוד, כי חלוקה זו אינה על אותם שילדו אחר הגאולה, אלא על אותם שיגאלו מהגלות; ואותם שיהיו אז זקנים, וכבר הוקבעו זמן גדול בהעדר השלמות,²¹⁹ והם קשי התקון, יאמ', שלא יוכלו

212 בפסוק שני חלקים, אבל ר"ח מבאר שהיחס ביניהם הוא של סיבה – והיא חלקו האחרון של הפסוק, החוזר על מה שהכריז בפסוק הקודם, "ולא יבושו עמי לעולם", ותוצאה – זו שבה פותח הפסוק, "וידעתם כי בקרב ישראל אני" וגו'. לנושא זה של היחס בין שני חלקי הפסוק נדרש רק ראב"ע, אך לשיטתו היחס בין חלקי הפסוק הוא זה: על העם להפנים כי לולא ה' השוכן בקרבם לא היו זוכים לתשועה, ורק אם יבטחו בו לא יבושו לעולם. ראו גם סימון (הערה 7 לעיל), עמ' 160, על שורה 62.

213 בלשון זו מקדים ר"ח במקומות אחרים לנבואות שונות, כגון להלן ד, ט; ירמיהו ל, א; מט, ו; הושע ב, ב; עוב"א, ועוד, לרוב בתוספת הטיעון: כי לא נתקיימה עד עתה.

214 כרד"ק (בפס' ב).

215 רוח הנבואה תשרה לא רק על יחידי סגולה שהוכשרו לכך כפי שהיה בעבר.

216 בכתב-היד יש מעל שתי תיבות אלו סימון למחיקה. ואכן כך הוא, כי 'רוח הקודש' היא אחת משלוש המדרגות הנמנות כאן. ראו ההערה הבאה.

217 דהיינו 'רוח הקודש'. והיא הנקראת כאן 'חזיון'. והוא מבחין בין נבואה לבין רוח הקודש. וכך כתב בהקדמתו לתרי-עשר (בהקדמה השנייה): "הב', מדרגת הספר הזה [תרי-עשר] בין שאר ספרי הקדש: מדרגתו למטה ממדרגת תורת משה ע"ה ולמעלה ממדרגת הכתובים, כי הם [הכתובים] נאמרו ברוח הקדש לבד, וזה הספר נאמר בנבואה". וכל זה בעקבות הרמב"ם במורה הנבוכים ח"ב פרק מה, שמבחין בין 'רוח הקודש' ששורה על האדם, שהיא המדרגה השנייה, שלאחריה יוכל להגיע אל המדרגה הגבוהה ממנה, 'נבואה'. וכך כותב גם ר"י אברבנאל בהקדמתו לנביאים (הוא אינו מפריד בין מה שמכנים 'נביאים ראשונים' ל'נביאים אחרונים'; ראו בבא בתרא יד ע"ב): "...ואשר חברו ספרי הכתובים לא היו נביאים כי אם מדברים ברוח הקדש".

218 התפתחותם השכלית והתרבותית גבוהה יותר.

219 הפגם הזה של חוסר שלמות טבוע בהם כבר שנים רבות וכמעט אינו ניתן לריפוי.

להגיע אלא למדרגת החלום הצודק;²²⁰ והבחורים שנקבעו זמן יותר קצר,²²¹ ויהיו יותר קלי התיקון, יגיעו למעלה יותר גדולה, והיא מעלת רוח הקדש; והקטנים שלא הוקבעו²²² [אלא]²²³ זמן קצר מאד, יהיו יותר קלי התיקון, ולכן יגיעו בזמן הראוי למעלת הנבואה, וזהו אומר: "אשר בנינו כנטיעים מגודלים בנעוריהם" (תה' קמד, יב), יהיו מיושבים בנקל לאושר הראוי.²²⁴ ודרך דרש: על כל בשר – על כל מי שאחדש לו לב בשר, ר"ל על ישראל, כאומר "ונתתי לכם לב (חדש)²²⁵ בשר" (יח' לו, כו); "לכם" – בייחוד.

[ב] וגם על העבדים ועל השפחות בימים ההמה אשפוך את רוחי. **העבדים** – הם עבדי' המאומות שמלו וטבלו לשם עבדות, וכן **השפחות** – שטבלו לשם עבדות.²²⁶ **אשפוך את רוחי** – ר"ל רוח מה,²²⁷ לא כמדרגת ישראל.

[ג–ד] ונתתי מופתים בשמים ובארץ דם ואש ותמרות עשן השמש יהפך לחשך והירח לדם לפני בא יום ה' הגדול והנורא.

יאמר כי **לפני בוא יום ה' הגדול והנורא**, והוא יום ניצוץ הישועה, שיהיה **גדול** לישראל **ונורא** לאומות,²²⁸ יעשה השם **מופתים בשמים ובארץ**, שהם²²⁹ מבשרי הגאולה, וכמו שהביא המכות במצרים קודם הגאולה, וכן עשה מופתים בהר סיני קודם נתינת התורה, כאומר: "ויהי קולות וברקים וענן כבד" (שמ' יט, טז) וכו', ואח"כ "וידבר אלי" את כל הדברים האלה" (שם כ, א). וה**דם** הוא כי יוריד עליהם אבנים מן **השמים**, ימיתו הגוים וישפך דמם. **ותמרות** עמוד עשן – והוא נגזר מן 'תמר', [ב229] שעץ התמר הוא כמו עמוד

220 דרגה נמוכה ביותר של התנבאות, והיא מעבר לחלום הסתמי. לפי רישומי פרויקט השו"ת, מונח זה מופיע לראשונה אצל הראשון, **ספר האמונה הרמה לראב"ד**, מאמר שני, עיקר ה, ואצל ר' יוסף אלבו, **ספר העיקרים**, מאמר שלישי, פרק ט.

221 כלומר, שנקבעו בהעדר השלמות זמן פחות מהזקנים.

222 שלא הוקבעו בהעדר השלמות.

223 נוסף בגיליון, כתיבת ידו של הסופר.

224 רומז אולי לפס' טו, שם.

225 סומן למחיקה (גם זה באותו פסוק).

226 הטובלים לשם עבדות יצאו מגדר נוכרי וחייבים במקצת מצוות כישראל (רמב"ם, יד החזקה, הלכות איסורי ביאה וב, ט). גם מפרשים אחרים התקשו לקבל בפשטות את הקביעה שה' ישפוך רוחו גם על העבדים והשפחות. רש"י: "עבד עברי ואמה עבריה". ראב"ע, שבוודאי תמה על דברי רש"י, שכן אלה אין מעמדם שונה מבני חורין, הוא עצמו אומר: "אלו ששבו לתורת ה'". דרך אחרת לרד"ק, המבאר שהכוונה לאלה שעליהם נאמר "ועמדו זרים ורעו צאנכם, ובני נכר אכריכם וכורמיכם" (יש' סא, ה): "לפי שיעמדו בארץ ישראל ויעבדו את ישראל, תהיה להם רוח דעה והשכל". ראו גם סימון (הערה 7 לעיל), עמ' 262, הערה 5, ד"ה ששבו.

227 במידה כלשהי. ראו גם דבריו בפסוק הקודם.

228 אלו שני דברים, ולא צירוף לשוני של שתי מילים נרדפות.

229 המופתים.

זקוף.²³⁰ **השמש יהפך לחשך** – משל; או: שילקה לקות גדולה. **והירח לדם** – משל.²³¹

[ה] והיה כל אשר יקרא בשם ה' ימלט כי בהר ציון ובירושלם תהיה פליטה כאשר אמר ה' ובשרידים אשר ה' קורא.

יקרא – לשון תפלה, כמו: "קראתי אל ה' וענני"²³²; וכך פירשו יונתן.²³³ או יהיה על דרך "מי לה' אלי" (שמ' לב, כו), ר"ל: העובד השם.²³⁴ או ירצה: הקורא ואומר,²³⁵ כשמתחיל לעשות איזה פועל: "**בשם ה'** נעשה ונצליח!". ואמר: **כי בהר ציון תהי' פלטה** – ירצה, כי הם קוראים **בשם ה'**;²³⁶ וכאומר: "ובהר ציון תהיה פלטה והיה קדש" (עוב' פס' יז). ואומר: **ובשרידים** – לשון שריד ופליטה; ירצה: ובמעט' ההם, שהם יתר פליטת הגלות שימצאו אז **אשר ה' קורא** אותם – להוציאם מהגולה. ויונתן תרגם **קורא** לשון זמון,²³⁷ כמו "אני קרוא לה" (אס' ה, יב).

[ד, א] כי הנה בימים ההמה ובעת ההיא אשר אשיב את שבות יהודה וירושלם. יאמר: **כי הנה יהיה מה שאמרתי בימים ההם ובעת ההיא** וכו'.²³⁸ ואמר: **בימים ההם** – נקשר עם אָמרו: **אשר אשיב את יהודה**, ואומר: **ובעת ההיא** – נקשר עם: **ירושלם**.²³⁹ וזכר **יהודה** בייחוד, כי הוא הגולה באחרונה; או: להיותו השבט המעולה, כי המלכות ממנו.²⁴⁰

230 מעין רש"י.

231 ראו רד"ק המציין כי הרמב"ם מבאר כי זהו משל לצרות שתבאנה על הגויים (וראו **מורה הנבוכים**, ב, כט).

232 לשון יונה ב, ג: "קראתי מצרה לי אל ה' ויענני".

233 "כל דיצלי".

234 כלומר, זוהי תווית ציון: כל אלה השייכים לעדת הקוראים בשם ה'. לפי הביאור הראשון: כל אדם שיקרא בשם ה' ויתפלל אליו, יזכה לישועתו.

235 דהיינו, משמיע ממש את שמו (או כינויו) של ה'; שלא כחלופה הפרשנית הראשונה, שלפיה המילים "קורא בשם ה'" משמען נשיאת תפילה.

236 כי יושבי ציון מתקיימת בהם ההגדרה – או התנאי – "אשר יקרא בשם ה'". ועתה מובא פסוק נוסף המביע אותו רעיון.

237 מובא ברד"ק.

238 רי"ח צועד כאן בעקבות רד"ק הרואה בפסוק יחידה עצמאית, ויש להוסיף לדברי הפסוק נושא ונשוא (רד"ק: "כי הנה זה יהיה בימים ההמה"). זו אפוא חתימה לקטע הקודם. אכן, לשון הכתוב קצת קשה, גם בתוספת מילות השלמה, והקטע הבא נראה חסר פתיחה מתאימה. פרשני ימי הביניים לא העירו על כך. לפי פשוטו נראה ששני הפסוקים א-ב מחוברים, ושיעורו של הכתוב: 'בימים ההנה ... אקבץ'. ומוציאים אנו בכמה מקומות שהמשפט העיקרי פותח בפועל עם וי"ו ההיפוך; כגון (ואשר לא שם לבו...) ויעזב את עבדיו ואת מקנהו בשדה" (שמ' ט, כא - ולא: "עזב"); וכן מל"א יב, יז ("וימלך" - ולא: "מלך"); וכהנה רבים.

239 מבאר את כפל הלשון.

240 מעין רד"ק.

[ב] וקבצתי את כל הגוים והורדתים אל עמק יהושפט ונשפטתי עמם שם על עמי ונחלתי ישראל אשר פזרו בגוים ואת ארצי חלקו.
עמק יהושפט הוא הר הסמוך לירושלם, ויהושפט הוא יהושפט המלך; וייחס העמק לו²⁴¹ לסבה מה²⁴² לא נדעה.²⁴³ ולדעת יונתן 'יהושפט' הוא 'משפט יה'.²⁴⁴ **ונשפטתי** – אכנס במשפט עמם.²⁴⁵

[ג] ואל עמי ידו גורל ויתנו הילד בזונה והילדה מכרו ביין וישתו.
ידו – השליכו, כמו: "לידות את קרנות הגוים" (זכ' ב, ד).²⁴⁶ ירצה, כי כאשר הגלו ישראל, היו משליכים גורל עליהם כשחלקום נפשות השבויים ביניהם.²⁴⁷ **ויתנו הילד בזונה** – בעבור שכיבה אחת עם הזונה, וכן **הילדה מכרו** בעבור [א230] מעט יין שישתו בפעם אחת.

[ד] וגם מה אתם לי צור וצידון וכל גלילות פלשת הגמול אתם משלמים עלי ואם גומלים אתם עלי קל מהרה אשיב גמולכם בראשכם.
 אחר שנתרעם על הגוים בכלל על מה שעשו לישראל, יתרעם עתה על **צור וצידון** ופלשת בייחוד, על הכסף כלי והחמדה שלקחו מבית המקדש ויביאום להיכלי ע"ז שלהם; וזהו אומר: **וגם מה אתם לי** – ר"ל, מה עשיתם **אתם לי**, כמו שעשו כל הגוים לעמי?! ומה שעשו יבארהו בסמוך (פס' ה), באומר: "אשר כספי וזהבי"²⁴⁸ וג'. **גלילות** – מחוזות. **הגמול אתם משלמים עלי? ואם גומלים אתם עלי?** הגמול על ב' פנים: הא' – מה שהוא דרך שלום, כמו "יגמלני ה' כצדקי" (תה' יח, כא); וכן "ולמה יגמלני המלך הגמולה הזאת?" (שמ"ב יט, לד); והב' – התחלת הדבר, כמו "את גמולך שגמלת לנו" (קלז, ח);²⁴⁹ וזה לרעה ולטובה, כמו: "גמול על עבדך אַחִיָּה" (תה' קיט, ז). ולכן עשה בכאן

241 העמק נקרא על שמו מטעם כלשהו.

242 כלשהי.

243 רד"ק מעלה השערות למתן השם לעמק.

244 תרגם **עמק יהושפט**: "מישר פלוג דינא", גם בפס' יב, וכך תרגם גם "עמק החרוץ" בפס' יד. ראו בהרחבה רי"ח על פס' יד. זהו גם תרגומו של אונקלוס ל"עין משפט" (בר' יד, ז). אם כי אין בתרגום ביטוי מילולי מפורש למרכיב 'יה', אך כך עולה מדרך תרגומו. אכן, רש"י כאן כותב: **יהושפט** – משפטי יה", ואינו מזכיר את התרגום, ועל פס' יד הוא רק מביא את לשון התרגום. מכל מקום, התרגום ורש"י אינם קושרים עם המלך יהושפט.

245 כרד"ק.

246 לא ברור מה אפשר ללמוד מן הפסוק בזכריה. ראב"ע מביא את הפסוק הזה המורה כי השורש הוא יד"ה. ראו סימון (הערה 7 לעיל), עמ' 166, הערה לשורה 7, וכן רד"ק. בזכריה, שם, כותב רי"ח רק: **"לידות** – להשליך". ואילו בפירושו לעובדיה פס' יא מצרף כסיוע גם: "וידו אבן בוי" (איכה ג, נג). מסתבר שרי"ח לא חזר להתייבב התייבבות שניה' על פירושו לתרי-עשר (כלשונו בקולופון של פירושו ליחזקאל; ראו שושנה וצפור [לעיל עמ' 000 הערה 3], עמ' 41-43), ומשום כך לא הוסיף כאן את הפסוק באיכה.
 247 מעין רד"ק.

248 בכתב-היד נכפלה המילה "זזהבי".

249 והרי ישראל לא עשו לבבל כל רע; ומכאן ששורש גמ"ל משמש הן לפעולה הראשונה שלא קדמה

חלוקה ואמר: את מה שעשיתם לי – הוא דרך שְלוֹ' [ם] על הרעה שעשיתי לכם, וזהו אומר: **הגמול אתם משלמים עלי?** או אינו דרך שְלוֹם אלא תחלת דְבַר;²⁵⁰ וזהו אומר: **ואם גומלים אתם עלי? ואיך שיהיה²⁵¹ – קל מהרה אשיב גמולכם בראשכם. [...]**

[ו] ובני יהודה ובני ירושלים מכרתם לבני היונים למען הרחיקם מעל גבולם. ועוד זאת עשיתם: **כי בני יהודה בכלל ובני ירושלים בפרט מכרתם לבני היונים.** כי היו גונבים אותם ומוליכים אותם לבני היונים למכרם להם, והסבה שהיו מוכרים אותם לבני היונים הרחוקים מירושלים – **למען הרחיק** בני יהודה מעל **גבולם**, באופן שאחר שימכרום לא [ב2230] יוכלו לשוב לארצם.

[ז] הנני מעירם מן המקום אשר מכרתם אותם שמה והשיבותי גמולכם בראשיכם.²⁵² אעפ"י שהרחקתם אותם מגבולם למען לא ישוּבו שמה, אני אעיר אותם **מן המקום אשר מכרתם אותם שם** בענין²⁵³ שישוּבו לארצם, ולא תתקיים מחשבתכם²⁵⁴ הרעה. ועוד זאת אעשה, **כי אשיב גמולכם בראשיכם²⁵⁵** להעניש אתכם מדה כנגד מדה, וכמו שיבאר בסמוך (פס' ח):

[ח] ומכרתי את בניכם ואת בנותיכם ביד בני יהודה ומכרום לשבאים אל גוי רחוק **כי ה' דבר.**

ומכרתי – ומסרתי, וכן "כי צורם מכרם" (דב' לב, ל). וכמו שמכרתם אתם בניהם, כמו כן ימכרו גם הם **בניכם לשבאים**; וכמו שמכרתם בניהם **לגוי רחוק**, ככה ימכרו גם הם **בניכם לגוי רחוק**, והם **השְבַאִים** עצמם, והם בני שְבַא.²⁵⁶

[ט] קראו זאת בגויים קדשו מלחמה העירו הגבורים יגשו יעלו כל אנשי מלחמה. נבואה זו עד סוף הספר היא ג"כ עתידה²⁵⁷ והיא מעין הנבואה הקודמת. **קראו** – הכריזו, כמו:

לה התגרות הגוררת תגובה, והן לציון תגובה, כגון עונש או נקמה. כבר ריב"ג הבחין בין שני שימושים אלה בשורש הזה, ואף הצביע על כך שבפסוקנו מופיע השורש הזה בכל אחת משתי ההוראות (**השרשים**, שורש גמ"ל ושורש של"ם). בדרך זו הולכים ראב"ע (ראו גם סימון [הערה 7 לעיל], עמ' 167, הערה לשורה 15), ובהרחבה רד"ק.

250 וכך יבוארו שני משפטי השאלה בפסוק; ה' שואל: האם מעשיכם הם בגדר תגובה על מה שעשיתי אני לכם? או שמא אתם עושים מה שעושים בלי שיש בידכם תואנה כנגדי? ראו ההערה הקודמת. 251 תהא אשר תהא הסיבה למעשיכם; ועתה יבוא השורש גמ"ל בהוראה ברורה של תגובה מתאימה. 252 בספרים שלנו: "בראשכם".

253 באופן.

254 כך נראה להגיה. בכתב-היד: "מחשבתם"

255 ראו הערה 253 לעיל.

256 כך המפרשים כולם.

257 ראו לעיל על ג, א.

"קרא גרון" (יש' נח, א). **זאת** – ר"ל זאת הנבואה, או: זאת הקריאה²⁵⁸ – והוא הנכון. ועתה יבאר מה היא הקריאה, והוא אומר: **קדשו מלחמ' – אומר לגוים** שיקדשו ויזמינו מלחמה, כמו: "התקדשו למחר" (במ' יא, יח).²⁵⁹ **העירו הגבורים** – לשון התעוררות; והכוונה בזה, שיזמינו עצמם להלחם עם השם, אם יוכלו להמלט ממנו,²⁶⁰ מהדין שעתיד לעשות בכל הגוים בעמק יהושפט, כמו שיבאר לפנינו (פס' י–ד):

[י] כותו איתכם לחרבות ומזמרותיכם לרמחים החלש יאמ' גבור אני. **כתו** – לשון כתייה, כמו: "שמן כתיית" (שמ' כט, מ). **איתיכם** – כלי החפירה שחופרין בהן. ואמר שיכתתום לעשות מהן **חרבות**; וכן **מזמרותיכם** – והם הכלים שיחתכו בהם הזמורות, כתתו אותם לעשות מהם **רמחים**. **החלש יאמר לחבירו: גבור אני** להלחם. וזה הפך אומר בזמן השלום: "וכתתו חרבותם לאיתים וחניתותיהם למזמרות" (יש' ב, ד).²⁶¹

[יא] [א231] עושו ובואו כל הגוים מסביב ונקבצו שמה הנחת ה' גבוריך. **עושו** – יונתן פירושו: 'קבצו',²⁶² ואין לו חבר במקרא; ולפי הענין נכון הוא.²⁶³ ואחר שאמר להם כל זה, ר"ל שיזמינו המלחמה ושיעורו להלחם ויתקבצו כלם, אמר כי כל זה לא יועילם, כי **שמה**, באותו מקום שיתקבצו, יוריד ה' גבוריהם וישפילם מגבורתם. **הנחת** – יוריד; תרגום "יורד" (אונקלוס שמ' יט, יד, ועוד) – "וְנָחַת". וכנוי **גבוריך**²⁶⁴ שב לכלל גוי וגוי.

[יב] יעורו ויעלו הגוים אל עמק יהושפט כי שם אשב לשפוט את כל הגוים סביב. **יעורו** להלחם **ויעלו שמה לעמק יהושפט** ואראה אם ילחמו עמי, כי שם אשפוט כל **הגוים מסביב** – ירצה שיתחיל בראשונה היותר קרובים לעמק מהאומות ואח"כ היותר רחוקים, וכן "סביב סביב".²⁶⁵

[יג] שלחו מגל כי בשל קציר באו רדו כי מלאה גת השיקו היקבים כי רבה רעתם.

258 החל מן "קדשו מלחמה" ועד סוף פס' יא.

259 כך ביאר גם לעיל, א, יד. נראה שרמז לפסוק זה ולא ליהושע ז, ג, שם יכול הפסוק להתפרש בהוראה של קדושה.

260 כרש"י; אחרים מבארים: מלחמה על ירושלים (רד"ק) או כנגד יהושפט (ראב"ע).

261 כרד"ק.

262 "יתכנשון".

263 הביאור הזה. אחרים גם ניסו למצוא קרבה למילים אחרות.

264 הסיימת בלשון יחיד, אחרי "הגוים" (במקום 'גבורים') מתייחסת אל כל גוי וגוי. ר"ח מעדיף לפרש כך, שלא בהתאם לצורת הציווי "הַנְּחִת" (לא סביר שהמילה לא עמדה לנגד עיניו בניקוד זה) ובהתאם לסיימת של "גבוריך", אולי משום שלא נראה לו תיאור של ה' הזקוק ללוחמים בשר ודם.

265 צמד המילים הזה נמצא פעמים אחדות ביחזקאל ופעם נוספת בדה"ב ד, ג. בכל המקומות הללו המשמעות היא: 'כטבעת'. לא ברור אם אכן לזה מכוון ר"ח או ל'טבעות זו מחוץ לזו', ובמקרה זה שתי המילים הללו אולי אינן מובאות כציטוט לראיה אלא הן לשונו שלו.

אמר ממשל,²⁶⁶ כי הגוים אז יהיו במדרגת התבואה המבושלת, ששולחים בני אדם **המגל** עליה לקצרה; וככה גם הם הגיעו אז זמנם ליהרג ע"י חרב. עוד המשילם **לגת** שממלאי' [ם] אותה²⁶⁷ מענבים, ואז ירדו לתוכה לְדָרְכָם שם. וזהו אומר: **בואו רדו כי מלאה גת** – בואו רדו לדרך הענבים, **כי כבר מלאה הגת** מהם; וג"כ עמק יהושפט מלא מהגוים, ולכן ראוי לְדָרְכָם שם ולהמיתם. עוד אמר ממשל: **השיקו היקבים**, והוא כמו "והשיקו היקבים" האמור למעלה (ב, כד), והוא ענין הצפה; ר"ל, שהם מלאים עד שהיין צף למעלה ונשפך לחוץ. והנמשל: כי גם הגוים ישפך דמם ויצוף.²⁶⁸ ואמר כי כל זה יבא לגוים לפי **שרבה רעתם** שעשו לישראל.

[יד] המונים המונים בעמק החרוץ כי קרוב יום ה' בעמק החרוץ. המונים רבים מהרוגים יהיו **בעמק החרוץ**, והוא עמק יהושפט עצמו (לעיל פס' ב), כי שם יהיה דינם חתוך וחרוץ. כמו: "אם חרוצים ימיו" (איוב יד, ה); ובא על דרך "כן משפטיך אתה חרצת" (מל"א כ, מ). וזה דעת יונתן; אמר: "במישר פלוג דינא".²⁶⁹ ואמר: **כי קרוב [יום] ה'** – ר"ל, כי הוא תכף ביאת הגואל.

[טו] [2231ב] שמש וירח קדרו וככבים אספו נגהם. משל לתוקף הרעה, והוא כמשל הערבי:²⁷⁰ 'נהפכו שמיו על ארצו'.

[טז] וי' מציון ישאג ומירושלם יתן קולו ורעשו שמים וארץ ה' מחסה לעמו ומעוז לבני ישראל.

וה' מציון בפרט **ומירושלם ישאג** – להפחיד הגוים. וזה לפי ששם נכנסו העמים והחרבו, ולכן ישמידם משם.²⁷¹ או ירצה: מסבת מה שעשו לציון ולירושלם²⁷² **ישאג ויתן קולו** מן השמים. והשאגה ונתינת הקול – משל לגזרתו. **ורעשו שמים וארץ** – משל לשרים, למלכים ולעמים; או: שהארץ תרעש והשמים, ר"ל האויר, וכאומרו בזכריה "היה רעש גדול על אדמת ישראל" (יח' לח, יט). **וה' מחסה לעמו** – בכלל, והם המון העם; **ומעוז לבני ישראל** – והם יחידי סגולה; ויחס ה'מחסה' ל'מעוז' – כ'יחס העם'.

266 בדרך משל.

267 בכתב-היד: "אותם".

268 כרד"ק; ראו לעיל על ב, כד. ברם, כאן מבאר ראב"ע "השיקו" במשמע דריכה.

269 ראו הערה 248 לעיל.

270 כך נראה להגיה; בכתב-היד: "הערב" (ושמא הכוונה לשם עצם - אולי קיבוץ; ראו מל"א י, טו). ראו רמב"ם, **מורה הנבוכים**, ח"ב, כט, בתרגומו של יוסף קאפח: "וזה כמו שאומרים אצל הערבים על מי שאירעה לו צרה גדולה, 'נהפכו שמיו על ארצו'. הערת המהדיר: הכוונה למליצה הערבית 'אטבקת עליה אלסמא', היינו, אטרו עליו השמים.

271 מציון ומירושלים תיפתח פעולת העונשין, המתוארת כשאגה. דומה לזה פירושו לעמוס א, ב.

272 כרש"י.

אל השלמים.²⁷³ ויש לפרש:²⁷⁴ **ורעשו שמים** – שרי האומות שבשמים, ואח"כ **הארץ** – ר"ל העמים, על דרך "פקוד ה' על צבא המרום במרום", בראשונה, ואח"כ "על מלכי האדמה באדמה" (יש' כד, כא).

[יז] וידעתם כי אני ה' אלהיכם שוכן בציון הר קדשי והיתה ירושלים קדש וזרים לא יעברו בה עוד.
כאשר אשמדם על מה שעשו **בציון**, אז תדעו כי אני הוא השוכן שם, ולפיכך השמדתים, לפי שהחריבו בית ארמוני, ומאז והלאה תהיה **ירושלים** תמיד **קדש**, כי לא יעברו בה **זרים עוד** לטמאה כראשונה.

[יח] והיה ביום ההוא יטפו ההרים עסים והגבעות תלכנה חלב וכל אפיקי יהודה ילכו מים ומעין מבית ה' יצא והשקה את נחל השטים.
ויטפו – לשון נטיפה והזלה, כמו "ולא תטיף על בית יצחק" (עמ' ז, טז).²⁷⁵ **עסיס** הוא התירוש;²⁷⁶ כי לרובי הענבים יתמעכו האשכולות זה עם זה, וגם מפני גדלן יצא מהם התירוש. **ויטפו ההרים עסיס, והגבעות תלכנה חלב** – כי ירעו במ הצאן, ויצא החלב משדיהן לרבויו.²⁷⁷ וילך בגבעות, **וכל אפיקי יהודה** – והם העמקים, **ילכו במ המים. ומעין מבית ה' יצא והשקה את נחל השטים**. אמרו, כי **נחל השטים** מימיו מרבים הזרע ומגבירים [א232] תאות המשגל, ולכן כתי': "וישב ישראל בשיטים ויחל העם לזנות את²⁷⁸ בנות מואב" (במ' כה, א), ולעתיד לבא יצא **מעין מבית ה'** ויכנס לתוך **נחל שטים** ויתקן קלקולו.²⁷⁹ ואמר **השקה**, כי כניסתו בו במדרגת²⁸⁰ ההשקאה שמשקה את הארץ ומתקנה ומכינה להוליד ולהצמיח,²⁸¹ ככה המעין הזה יתקן קלקול מי השיטים. ויונתן תרגם 'נחל' זה – מישור.²⁸²

[יט] מצרים לשמה תהיה ואדום למדבר שממה תהיה מחמס בני יהודה אשר שפכו דם נקי²⁸³ בארצם.
הזכיר **מצרים ואדום** בייחוד, כי אלה הם ראש האומות של הגוים: **מצרים** היא אומת ישמעאל והנלוים אליה משאר האומות, כי מצרים היא עיר גדולה מאד לישמעאל,

273 המושלמים, יחידי הסגולה. גם כאן אין רי"ח מבאר ככפל העניין במילות שונות'.
274 בכתב-היד: 'לומר' וסימן מחיקה, ומעל (בכתב-ידו של המעתיק?): "לפרש".
275 בספרים שלנו: "ישחק".
276 ראו לעיל א, ה.
277 בגלל ריבויו.
278 בספרים שלנו "אל".
279 ראו רש"י (על פי תנחומא, בלק, יז (על במ' כה, א): "כפר על עוון פעור").
280 בדרגת; כדוגמת.
281 שכן אין משקים נחל.
282 "מישר", היינו עמק (ולא מקום שבו מים). כך המתרגמים הארמיים ל"עמק השדים" (בר' יד, ג).
283 ראו להלן בפירושו.

ואדום הוא אומת אדום והנלוים אליה באמונתה,²⁸⁴ וחרבנן יהיה מפני **חמס בני יהודה** היושבים בגלות תחת ידם, כי בכל יום ויום גוזרים עלינו שמדות ושופכים דמינו הנקי.²⁸⁵ **'נקיא'** זה כתוב באלף, בשקל 'נשיא' ו'נביא'.²⁸⁶

[כ] ויהודה לעולם תשב וירושלם לדור ודור.
אומר כי משם ואילך עדת **יהודה לעולם תשב** ולא תגלה עוד כראשונה, וכאומר "גלתה יהודה" (איכה א, ג), וכן **ירושלם** תהיה קיימת **לדור ודור**, ר"ל עד עולם, כמו "ה' זכרך לדור ודור" (תה' קלה, יג).²⁸⁷

[כא] ונקתי דמס לא נקיתי וה' שוכן בציון.
אחת ממדותיו ית' היא "יְנִיקָה" (שמ' לד, ז),²⁸⁸ ולכן אמר כי אעפ"י שמדתו כך, הנה יְנִיקָם מהגזל שגזלו לישראל²⁸⁹ וגם מהגלות שהגלום; אמנם מה שהרגום לא יְנִיקָם מזה,²⁹⁰ כי כן מדתו ית', שלא ינקה מחטאים מֵה, ²⁹¹ וכאומר "לא ינקה" (שם), וכת' [ב] "כי לא

284 היינו המוסלמים מכאן והנוצרים מכאן. בדומה לרד"ק (אך הוא מבאר את השימוש בשם 'מצרים', כי אשת ישמעאל הייתה מצרית [בר' כא, כא], וגם הגר אמו הייתה מצרית).

285 ראו גם פירושו ליחזקאל כה, יב (עמ' רנב והערה 40).

286 רד"ק. בפירושו של ר"ק ליונה א, יד, מצוטט אותו פסוק ובו "נקי", וללא הערות.

287 ובחלקו הראשון של הפסוק מובע אותו רעיון במילים: "ה' שמך לעולם".

288 ר"ח רומז ל'שלוש-עשרה מידות' של הקב"ה המובאות בשמות לד, ו-ז, שלדברי רב יהודה (ראש השנה יז ע"ב) אינן חוזרות ריקם, והחל מן הספרות המדרשית המאוחרת (כגון **פסיקתא דרב כהנא** (מנדלבוים) פרשה ו ד"ה [א] אם ארעב ומקורות נוספים בשם ר' סימון (האמורא הארץ-ישראל ר' שמעון בן פזי) מקובל להוסיף להן את התואר 'מידות רחמים'. ישנן שיטות רבות של דרך מניית אותן 'שלוש-עשרה מידות', והן – החל מרס"ג – מוצגות כטבלה במסכת ראש השנה מהדורת שטיינזלץ, עמ' 72. על אף המקובל לראות בתיבה "ונקה" (פס' ז) את המידה השלוש-עשרה, מקצת מאותן שיטות כוללות ברשימה גם את התיבות "לא ינקה", ואף את הבאות אחריהן. ר"ח אינו מזכיר כאן לא את המספר 'שלוש-עשרה' ולא את התואר 'של רחמים'. השו"ן: "מנקה הוא לשבים (בתשובה), ואינו מנקה לשאינם שבים" (שבועות לט ע"א), ולפי פירוש זה, המשך הפסוק, אחרי "ונקה", אינו חלק ממידות הרחמים של ה'. ושמה נתגלגל המונח "שלוש-עשרה מידות (של רחמים)" מ'שלוש עשרה מידות (שהתורה נדרשת)', שטבע התנא ר' ישמעאל (בריייתא דר' ישמעאל, תחילת ספרא); ראו מ' צפור, **על מסירה ומסורת**, תל אביב תשכ"א, עמ' 89 ובהערות. אכן, אחרים מחכמי ישראל המתנהלים על אדני הקבלה והחסידות סבורים שלשון 'שלוש-עשרה מידות שהתורה נדרשת' מיוסדת על שלוש-עשרה מידות רחמים, מידה וכנגדה מידה (הרב אברהם שושנה הפני למקורות אלה). העמדת עיקרי האמונה (על פי הרמב"ם) על המספר י"ג מכוון ללא ספק לברייתא דר' ישמעאל.

289 מבאר "חמס" כגזל, כמפרשים קודמיו. ראו גם 'פירוש אחר' המובא בביאורו לעובדיה פס' י (על פי ההקשר שם): "שחמס מישראל עזרתו ולא עזרו, ועמד מנגד לראות רעתו. והנה עבר על 'לא תעמוד על דם רעך'".

290 כך המפרשים כולם. אולם רק ר"ח רואה בפסוק התייחסות אל מידותיו של ה'.

291 משהו, קצת. ר"ח משתמש במילה 'מה' כתואר בהוראה של 'במידה מסוימת' משהו; ראו לעיל

ינקה ה'" (שמ' כ, ז). ואמרו: "וה' יושב²⁹² בציון" – ירצה, כי לא יפרד משם לעולם כמו שנפרד מלפנים משם, ר"ל: שכינתו.²⁹³ וכאומרו "אלכה ואשובה אל מקומי" (הושע ה, טו) וכו'.²⁹⁴ והוא נתינת סבה למה שהקדים "ויהודה לעולם תשב וירושלם לדור ודור ונקתי דמם לא נקתי", וזה: כי ה' יושב בציון; ולכן תתקיים יהודה, וכן ירושלם, לדור ודור, כי הוא ישגיח עליהם מצד השגחה נפלאה.

ובכאן נשלם ספר יואל והתהלה לאל.

הערה 228 ובמבוא, עמ' 000: ה' משלם על החטאים במידה מדויקת ואינו מוותר על מאומה; ראו בבא קמא נ ע"א: "אמר ר' חנינא, כל האומר הקדוש ברוך הוא ותרן הוא, ויתרו חייו, שנאמר 'הצור תמים פעלו כי כל דרכיו משפט'". אכן, צפוי היה שיעמת את מידת "ונקה" (על הגזל וההגליה) עם מידת "לא ינקה" (על שהרגום).

292 צ"ל "שוכן", ודרך מרוצתו השתבש. גם בהמשך מתייחס ללשון "יושב בציון".

293 אין לומר על ה' כי הוא 'יושב' במקום מסוים.

294 בספרנו: "אלך אשובה אל-מקומי".

